קום, התהלך בארץ

יזהר הירשפלד (1950-2006)

קום, התהלך בארץ

מחקרים בארכיאולוגיה ובהיסטוריה של ארץ ישראל
לזכרו של יזהר הירשפלד במלאת עשור לפטירתו

עורכים:

יוסף פטריך, אורית פלג־ברקת, ארז בן־יוסף

החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה
ירושלים תשע״ו

תצלומי עטיפה:
טבריה, שטח חפירות ה"בסיליקה", מבט אווירי לדרום מזרח, צילום: Skyview,
באדיבות, משלחת חפירות יזהר הירשפלד בטבריה.
מטמון מטבעות זהב מחפירות עין גדי (En-Gedi II, Pl. IX, Fig. 24).
מנזר גיאורגיוס הקדוש, ואדי קלט, ארכיון יזהר הירשפלד.

מסת"ב 978-965-221-110-1 ISBN

© 2016
כל הזכויות שמורות לעורכים, למחברים ולחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה

עריכה לשונית של המאמרים בעברית: חנה הירשפלד, ישראל רונן
עריכה לשונית של המאמרים באנגלית: סוזן גורודצקי
עיצוב עטיפה: ניצה ברוק
דפוס וכריכה: דפוס העיר העתיקה, ירושלים

תוכן העניינים

רשימת המחברים ושיוכם המוסדי ט
מפת האתרים והחבלים הגיאוגרפים הנידונים בספר י
הקדמת העורכים יא
דברי זכרון: יורם צפריר, לאה די סגני, יוסף פטריך טו
רשימת פרסומי יזהר הירשפלד כא

א. בין טקסט למימצא: היסטוריה יישובית, גיאוגרפיה היסטורית, ארכיאולוגיה תלמודית

ישראל שצמן – מיהודה (Iudaea) לשלוש פלסטינות: מסגרת המנהל הרומי של ארץ ישראל מהמאה הא׳ עד תחילת המאה הה׳ לסה״נ 1

ישראל פינקלשטיין – חבלי הספר הדרומי של ארץ־ישראל בשלבים המוקדמים של תקופת הברזל: קווים להיסטוריה טריטוריאלית 17

טל אולוס, ג׳ורדנה מוסקטי־מאשיטי ורוני אלנבלום – ״שפע״: ראשית תקופת ״האופטימום הרומי״ והקמת ערים באגן הים התיכון במאות הד׳ והג׳ לפסה״נ 29

דוד אוחנה – שובו של הורדוס 51

קנת ג׳ הולום – התחום הכפרי של קיסריה בשלהי העת העתיקה וזיקתו לעיר – עמ׳ *1-*16 בחלק הלועזי

שמעון דר – העדויות הארכיאולוגיות לנוכחות צבא רומי על הכרמל 63

ירון צ׳ אליאב – מריאליה לתרבות חומרית: שלבי התקבלותו של *Talmudische Archäologie* מאת שמואל קרויס בעולם המחקר – עמ׳ *17-*27 בחלק הלועזי

יותם טפר ויגאל טפר – ״מבוי,״ ״מבוא״ ו״תחום שבת״ לצד מגורי יהודים בימי הבית השני, המשנה והתלמוד 75

אסתי דבורז׳צקי – סגולות המרפא של המרחצאות התרמו־מינרלים בלבנט בעת העתיקה – עמ׳ *29-*52 בחלק הלועזי

ב. הכמיהה אל המדבר: עין גדי, מצדה, ים המלח, מדבר יהודה והנגב

גדעון הדס – בתי מגורים ליד בית הכנסת בכפר עין גדי בתקופה הביזאנטית 89

יואב פרחי – טבעת ברונזה ממערה בעין גדי ומטבעותיו של מתתיהו אנטיגונוס (40-37 לפסה״נ) 93

אורי דוידוביץ׳, רועי פורת, רחל בר־נתן, רות ג׳קסון־טל, יואב פרחי, נמרוד מרום וגיא שטיבל – הדרך מגב ההר למצדה וחפירות מצדי בדר וצפירה 103

חיים בן דוד, אורי דוידוביץ׳ ורועי פורת – נקב צפי (מעלה הלוחית?): דרך מן התקופה הרומית – מלשון ים המלח אל רבת־מואב 129

אורית שמיר – אריגים מחוטי צמר ופשתן (שעטנז) ממערת קבורה נבטית בעין תמר 129 – עמ׳ *53-*60 בחלק הלועזי

רונה שני אביסף – עיצוב הגנים הפרטיים של המעמד השליט ביהודה בתקופה ההלניסטית: מסורות, השפעות וחידושים 149

ארז בן יוסף – אבני הבניין של שבטה הביזנטית: סוגים, מקורות ותרומתן להבנת תולדות היישוב וסביבותיו 163

ג. עדות הפריטים הארכיטקטוניים והממצא הקטן

אורית פלג־ברקת ויותם טפר – חורבת עלק ברמת הנדיב בתקופה ההלניסטית והרומית: מבט על פרטי הריהוט והעיטור האדריכלי 183

יורגן ק' זנגנברג – שולחן בזלת מבית הכנסת הביזנטי מחורבת כור בגליל: פרסום ופרשנות ראשונית – עמ' *61-*78 בחלק הלועזי

מרדכי אביעם – בסיס נוסף של שולחן קריאת תורה מבית כנסת גלילי: מספר הערות על שולחן האבן מחורבת כור – עמ' *78-*82 בחלק הלועזי

ברוך ברנדל – תליון הזכוכית מן התקופה הביזנטית מטבריה: – צפרדע או צב־ים? – עמ' *83-*88 בחלק הלועזי

רנטה רוזנטל־הגינבוטום ויחיאל זלינגר – כלי חרס מעוטרים בהדבקה (אפליקציה) מהר ציון, ירושלים – עמ' *89-*100 בחלק הלועזי

אלכסנדר און, שלומית וקסלר־בדולח ולאה די סגני – חותם ביזנטי של "תאודוטוס הקומס" מגני חמת (טבריה) – עמ' *101-*110 בחלק הלועזי

אנה דה וינסנס – מקטרות עישון מסוג צ'יבוק – סודות וחידות של העבר העות'מני – עמ' *111-*120 בחלק הלועזי

ד. בית המגורים בארץ ישראל

יובל גדות, אפרת בוצר ושתיל עמנואל – "בית החצר הפתוחה" בתקופת הברזל 2 ובתקופה הפרסית לאור החפירות בחורבת אר־ראס בנחל רפאים 197

זאב וייס – בתי אמידים בטבריה בתקופה הרומית ובשלהי העת העתיקה 211

אלכסנדר און, שלומית וקסלר־בדולח, יוחנן (ג'ון) זליגמן, ויהודה רפואנו – שתי פרשנויות לבית הפריסטיל הרומי־ביזנטי ברכס שועפט (רמת שלמה), מצפון לירושלים – עמ'*121-*136 בחלק הלועזי

ה. ערי הארץ: טבריה, בית שאן, ירושלים ויפו

שולמית מילר – תכניתה העירונית של טבריה בתקופה הרומית־ביזנטית לאור תגליות השנים האחרונות 221 233

יוסף סטפנסקי – "באר מרים... בכנרת נגנזה?" מסע לאיתורו של מקום קדוש בגליל

ואליד אטרש וגבריאל מזור – תאטרון וארנה בטבריה וניסה־סקיתופוליס – עמ' *137-*148 בחלק הלועזי 241

יורם צפריר – על מיקומו של ההיפודרום שבנה הורדוס בירושלים

שמעון גיבסון ואלה נגורסקי – על זיהוי ראש אדריאנוס וקשת ניצחון רומית משוערת בצפון ירושלים – עמ' *149-*172 בחלק הלועזי

יואב ארבל – יהודי יפו בתקופה הרומית: העדות הארכיאולוגית – עמ' *173-*184 בחלק הלועזי

ו. מנזרים ונזירות

לאה די סגני – תרומת הכתובות לזיהוי מנזרים – עמ׳ *185-*198 בחלק הלועזי

יוסף פטריך – הנזירות בקיסריה ובסביבתה – עמ׳ *199-*214 בחלק הלועזי

בועז זיסו, בועז לנגפורד, איילת דיין, רועי פורת ועמוס פרומקין – סקר ארכיאולוגי במערות מנזר ואדי שיבן שבמזרח בנימין 249

לורנצו פרונה – חברות בנזירות הקדומה: אידיאל ומציאות בארץ ישראל הביזנטית – עמ׳ *215-*226 בחלק הלועזי

ברוריה ביטון־אשקלוני – שלמות, אי־שלמות, והתבודדות בנצרות הסורית בשלהי העת העתיקה – עמ׳ *227-*234 בחלק הלועזי

ז. ארכיטקטורה נוצרית, כנסיות

קטיה ציטרין – בתי התפילה של טבריה בקונטקסט – עמ׳ *235-*248 בחלק הלועזי

נורית פייג – כנסייה ביזנטית בעוצם: השרידים וההקשר היישובי הרחב 265

לי־היא חבס – רצפות הפסיפס של הכנסייה בעוצם 273

לי־היא חבס – ריהוט ארכיטקטוני וכלי שיש מיובאים מ״כנסיית האי״ באוסטראקינה, צפון סיני 291

תקצירים באנגלית של המאמרים העבריים – עמ׳ *249-*258 בחלק הלועזי

החלק הלועזי

Leah Di Segni – Remembering Yizhar. Words said at the anniversary of his departure, Nov. 22, 2007 xi*

Michele Piccirillo – Yizhar Hirschfeld (1950-2006) Esploratore e archeologo di Terra Santa xii*

Kennet G. Holum – Caesarea Palaestinae: City and Countryside in Late Antiquity 1*

Yaron Z. Eliav – From Realia to Material Culture: The Reception of Samuel Krauss' Talmudische Archäologie 17*

Estēe Dvorjetski – The Medicinal Properties of the Thermo-Mineral Baths in the Levant in Ancient Times 29*

Orit Shamir – Mixed Wool and Linen Textiles (*Sha'atnez* in Hebrew) from a Nabatean Burial Cave at 'En Tamar 53*

Jürgen K. Zangenberg – A Basalt Stone Table from the Byzantine Synagogue at Ḥorvat Kur, Galilee: Publication and Preliminary Interpretation 61*

Mordechai Aviam – Another Reading Table Base from a Galilean Synagogue: Some Comments on the Stone Table from Ḥorvat Kur 79*

Baruch Brandl – The Byzantine Period Glass Pendant from Tiberias: Frog or Sea-Turtle? 83*
Renate Rosenthal-Heginbottom, Yehiel Zelinger – Application-decorated Pottery from Mount Zion, Jerusalem 89*
Alexander Onn, Shlomit Weksler-Bdolah, Leah Di Segni – A Byzantine Stamp Seal of "Theodotos the comes" from Gane-Hammat (Tiberias) 101*
Anna de Vincenz – Chibouk Smoking Pipes: Secrets and Riddles of the Ottoman Past 111*
Alexander Onn, Shlomit Weksler-Bdolah, Jon Seligman, yehudah Rapuano – Two Interpretations of the Roman–Byzantine Peristyle House on the Shu'fat Ridge (Ramat Shelomo), North of Jerusalem 121*
Walid Atrash, Gabriel Mazor – Theater and Arena in Tiberias and Nysa-Scythopolis 137*
Shimon Gibson, Alla Nagorsky – On the So-Called Head of Hadrian and a Hypothetical Roman Triumphal Arch on the North Side of Jerusalem 149*
Yoav Arbel – The Jews of Jaffa in the Roman Period: The Archaeological Evidence 173*
Leah Di Segni – On the Contribution of Epigraphy to the Identification of Monastic Foundations 185*
Joseph Patrich – Monasticism in Caesarea and its Region 199*
Lorenzo Perrone – Friendship in Ancient Monasticism: Ideal and Practice in Byzantine Palestine 215*
Brouria Bitton-Ashkelony – Perfection, Imperfection and Stillness in Late Antique Syriac Christianity 227*
Katia Cytryn – Tiberias' Places of Worship in Context 235*

רשימת המחברים ושיוכם המוסדי

רונה ש׳ אביסף, הטכניון
מרדכי אביעם, מכללת כנרת
דוד אוחנה, אוניברסיטת בן גוריון
טל אולוס, האוניברסיטה העברית
אלכסנדר און, רשות העתיקות
וליד אטרש, רשות העתיקות
ירון צ׳ אליאב, אוניברסיטת מישיגן
רוני אלנבלום, האוניברסיטה העברית
יואב ארבל, רשות העתיקות
אפרת בוצר, אוניברסיטת תל אביב
ברוריה ביטון־אשקלוני, האוניברסיטה העברית
חיים בן דוד, מכללת כנרת
ארז בן־יוסף, אוניברסיטת תל אביב
ברוך ברנדל, רשות העתיקות
רחל בר־נתן, רשות העתיקות
יובל גדות, אוניברסיטת תל אביב
שמעון גיבסון, אוניברסיטת צפון קרולאינה, שרלוט
רות ג׳קסון־טל, האוניברסיטה העברית
אסתי דבורז׳צקי, אוניברסיטת חיפה ואוניברסיטת ברוקס, אוקספורד
אנה דה וינסנס, מכון אולברייט לארכיאולוגיה, ירושלים
אורי דוידוביץ׳, האוניברסיטה העברית ואוניברסיטת תל אביב
לאה די סגני, האוניברסיטה העברית
שמעון דר, אוניברסיטת בר־אילן
גדעון הדס, האוניברסיטה העברית
קנת ג׳ הולום, אוניברסיטת מרילנד
זאב וייס, האוניברסיטה העברית
שלומית וקסלר־בדולח, רשות העתיקות
בועז זיסו, אוניברסיטת בר־אילן
ג׳ון (יוחנן) זליגמן, רשות העתיקות
יחיאל זלינגר, רשות העתיקות
יורגן ק׳ זנגנברג, אוניברסיטת ליידן
לי־היא חבס, האוניברסיטה העברית ומכללת שנקר
יגאל טפר, קיבוץ יגור
יותם טפר, רשות העתיקות ואוניברסיטת חיפה
ג׳ורדנה מוסקטי מאשיטי, האוניברסיטה העברית
גבריאל מזור, רשות העתיקות
שולמית מילר, האוניברסיטה העברית
נמרוד מרום, אוניברסיטת חיפה
אלה נגורסקי, רשות העתיקות
יוסף סטפנסקי, רשות העתיקות
שתיל עמנואלוב, אוניברסיטת תל אביב
רועי פורת, האוניברסיטה העברית
יוסף פטריך, האוניברסיטה העברית
נורית פייג, רשות העתיקות
ישראל פינקלשטיין, אוניברסיטת תל אביב
אורית פלג־ברקת, האוניברסיטה העברית
לורנצו פרונה, אוניברסיטת בולוניה, איטליה
יואב פרחי, אוניברסיטת תל אביב
קטיה צ׳יטרין, האוניברסיטה העברית
יורם צפריר, האוניברסיטה העברית
רנטה רוזנטל־הגינבוטום, רשות העתיקות
יהודה רפיואנו, רשות העתיקות
גיא שטיבל, אוניברסיטת תל אביב
אורית שמיר, רשות העתיקות
ישראל שצמן, האוניברסיטה העברית

מפת האתרים והחבלים הגיאוגרפים הנידונים בספר

הקדמת העורכים

פרופ׳ יזהר הירשפלד (16.11.2006–6.2.1950) נולד בקיבוץ בית קשת, גדל בטבעון ובאשקלון ומילדות ידע שהארכיאולוגיה היא ייעודו; זו הייתה אהבתו האמיתית. לאחר שרות צבאי הוא קבע מגוריו בירושלים, שם עשה את כל מסלול לימודיו במכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית. את הדוקטורט קבל ב־1987. למן 1989 הוא נמנה על סגל המכון לארכיאולוגיה, שם שימש כארכיאולוג חופר וכמורה במעמד מיוחד. המפעלים הארכיאולוגים שניהל – סקרים וחפירות – היו מרובים, ולמן ההתחלה בקנה מידה גדול. מבחינת היקף פעילותו אין ספק שהוא היה הארכיאולוג הישראלי הבולט ביותר בקרב בני גילו בתחום הארכיאולוגיה הקלאסית (ההלניסטית־רומית־ביזנטית). הוא היה נציג מובהק של הארכיאולוגיה הישראלית בכנסים בינלאומיים בנושאים בהם עסק – בית המגורים, ההתיישבות הכפרית בארץ ישראל, הנזירות, קומראן ועין גדי, שינויים אקלימיים, גנים ופיתוח חקלאי. על נושאים אלה, שהקנו לו מוניטין בינלאומי, הוא גם הוזמן לכתוב ערכים אנציקלופדיים ופרקים בספרי יעץ חשובים. ולמרות כל אלה ליבו לא גבה, הוא נשאר צנוע, קואופרטיבי, נעים הליכות, לבבי ופתוח.

כבר בראשית דרכו, עם תום לימודי המ.א., נמסרה לידיו חפירת בית המרחץ בחמת גדר – מהחפירות הגדולות ביותר שהתנהלו בארץ באותה עת, והוא ניצח עליה ברוב כשרון עד לפרסום הסופי. אחריהן באו חפירות חרבת א־דיר, רמת הנדיב, טבריה ועין גדי, וראוי להזכיר גם את הסקרים הגדולים: סקר מפת הרודיון, סקר מנזרים במדבר יהודה ובנגב המערבי, סקר מדידות בשבטה שהעמיד סוף סוף את חקר אתר זה במקום הראוי לו, ובשנותיו האחרונות – הסקר בנגב בעקבות דרכי הבשמים של הנבטים. רבים היו קורסים תחת הנטל של רק חלק קטן מחפירות וסקרים אלו. לא איש כיזהר, שהביא את מרביתן לכלל פרסום סופי.

סקר בתי מגורים מסורתיים בהר חברון (1978–1977) היה לנושא עבודת המ.א. שלו. זו פורסמה כספר הן בעברית (1987) והן באנגלית (1995). אחר כך בא סקר מפת הרודיון (1982–1981) – מחקר שפורסם ב־1985 מטעם האגודה לסקר ארכיאולוגי של ישראל. המנזרים שנתגלו במהלך סקר זה היוו נקודת מוצא לדוקטורט על מנזרי מדבר יהודה, מחקר שפורסם גם הוא כספר הן באנגלית (1992) והן בעברית (2002). חפירותיו רחבות ההיקף כללו את מרחצאות חמת גדר (1982–1979; הדו״ח הסופי פורסם ב־1999); חפירות של שני אתרים ברמת הנדיב – חורבת עקב (1987–1984), וחורבת עלק (2005–1989; דו״ח סופי התפרסם בשנת 2000); טבריה – בהר ברניקי ובעיר למטה (1994–1989; דו״ח סופי התפרסם ב־2004). עין גדי (2002–1996; הדו״ח הסופי ראה אור ביום לווייתו! ב־17 בנובמבר 2006). מחקריו האחרים כללו חפירות של בתי בד ואמות מים באמאוס (1975–1974) וחפירות בשקמונה (1994).

שלושה ממחקריו הגדולים טרם הגיעו לכלל פרסום סופי: החפירות ברמת הנדיב באתר חורבת עלק, חפירות טבריה ופרסום חפירות רודולף כהן באתרי דרך הבשמים הנבטית בנגב מטעם רשות העתיקות, בעבורן זכה במענק מטעם קרן הפרסומים של ליאון לוי–שלבי וייט (2004). תלמידיו ועמיתיו קבלו על עצמם להביא מחקרים אלו לכלל השלמה ופרסום סופי. נקווה שמלאכתם תושלם בקרוב.

הוא זכה במלגות, ובפרסים רבים, בהם מלגת רוטשילד לשנה של פוסט־דוקטורט, אותה העביר באוניברסיטת ייל (1988), ופרס אירן לוי־סאלא לשנת 2000 מטעם אוניברסיטת בן גוריון, על ספרו על חמת גדר. כן זכה במענקי מחקר רבים, במיוחד מיד הנדיב, אשר לאחר מותו כוננה לזכרו תוכנית מענקי מחקר לחפירות ולפרסומים בארכיאולוגיה. בשנים 1996 ו־2000 הוא שימש עמית מחקר בדאמברטון אוקס (Dumbarton Oaks) שבוושינגטון (בלימודים ביזנטיים ובאדריכלות גנים, בהתאמה).

לפני כשלש שנים התארגנו – אנו העורכים – להוציא לאור ספר אסופת מחקרים לזכרו, לקראת מלאת עשור לפטירתו. רבים נענו לקול הקורא שהפצנו. התוצאה היא הספר שלפנינו, הכולל למעלה מ־40 מאמרים, פרי מחקריהם של חברים, עמיתים ותלמידים; מוקירי זכרו. שם הספר – קום, התהלך בארץ, נבחר בעצה אחת עם בני המשפחה. "קום התהלך בארץ לארכה ולרחבה כי לך אתננה." כך ציוה אדני את אברהם (בראשית יג: 17). אין כהליכה לדעת את הארץ. ואמנם, יזהר הירבה לערוך סקרים, ברגל וגם ברכב. דומה שלא היה אתר ארכיאולוגי בארץ, גדול כקטן, שאותו יזהר לא הכיר. ההליכה, במיוחד אל המדבר אליו יזהר כה כמה, מביאה התעלות לנפש, השראה; אהבה. לא בכדי בחר יזהר כמוטו לספרו **הכמיהה אל המדבר** במילות השיר היפות של נתן יונתן: "אם זר קוצים כואב, זה מה שאת אוהבת, אלך אל המדבר, ושם אלמד לכאוב..." (שירים בכסות הערב, "כמו בלדה"). "אין חופש כי אם הלוך" כתב ס. יזהר, הסופר האהוב על יזהר (וקרוב משפחה) בספרו "ימי צקלג" (וזה נבחר כמוטו לספרו של יורם צפריר – המורה האהוב של יזהר – פציעה). והחופש – לא רק לגוף, ברגלים בריאות, אלא שחרור לנפש.

הספר נפתח בדברי הספד. ראשון – מפי המורה – פרופ' יורם צפריר ז"ל שנסתלק מעימנו בחטף בשנה האחרונה – דברים שנשא על קברו של יזהר, תלמידו האהוב. למרות חוליו הצליח יורם, בימיו האחרונים, להשלים את המאמר שכתב לספר הזכרון. יהי גם זכרו ברוך. שלושת ההספדים האחרים הם של חברים קרובים ועמיתים – לאה די סגני, יוסף פטריך (יבל"א שניהם), ומיקלה פיצ'רילו, שנפטר גם הוא זמן לא רב לאחר לכתו של יזהר. הספד אחרון זה, באיטלקית, הוא ביטוי נוסף למסילות שידע יזהר למצוא לליבותיהם של הבריות, הן באישיותו והן בעבודתו המדעית.

בראש הספר באה רשימת פרסומיו המדעיים של יזהר, שבעריכתה סייעה בתו הצעירה של יזהר – עירית. הרשימה ערוכה בסדר כרונולוגי, על פי שנת הפרסום, וגם היא ממחישה עד כמה נגדעה היצירה בעודה באיבה. בד בבד היא משקפת את ההיקף העצום של המחקר, ואת העובדה שאת מרבית חפירותיו הגדולות הספיק יזהר להביא לפרסום שנים ספורות לאחר סיומן – דבר נדיר למדי בקרב הארכיאולוגים. בפרסומיו למעלה מ־15 ספרים, רבים מהם דו"חות ארכיאולוגים סופיים בפורמאט גדול, ולמעלה מ־100 מאמרים – הישג יוצא מן הכלל לחוקר בן גילו. בתחומים רבים - אדריכלות פרטית, מנזרים ונזירות, אמות המים של ישראל, דפוסי היישוב הכפרי, ועוד – נודעת למחקריו תרומה מכרעת לארכיאולוגיה של ישראל ומעבר לה, בהיותם כה עשירים בנתונים חדשים ובעיון מעמיק ומקיף. מחקריו היו תמיד יותר מאשר דו"ח ארכיאולוגי יבש; הוא השכיל להציג כל נושא בקונטקסט הטכנולוגי, ההיסטורי והתרבותי הרחב. מפות, איורים ושחזורים מאירי עיניים מקלים על הקריאה השוטפת בספרים כולם. ספריו ופרסומיו האחרים הציבו בכך סטנדרד חדש בתחום הגראפי של דוחו"ת ארכיאולוגיים. רבים מן האתרים שנחפרו, שוחזרו והפכו למוקדי ביקור לשוחרי ידיעת הארץ.

הספר מחולק לשבעה שערים המשקפים את תחומי המחקר המגוונים של יזהר.
א. בין טקסט למימצא: היסטוריה יישובית, גיאוגרפיה היסטורית, ארכיאולוגיה תלמודית. המודעות לחשיבותם של הטקסטים לסוגיהם, לצד המימצאים הארכיאולוגיים, לשחזור תמונה היסטורית וחומרית שלמה, בולטת לא רק בסינתיזה שבמחקריו, אלא גם בקבצי המקורות שיזם. היתה לו יכולת מיוחדת להדביק אחרים בהתלהבותו ולרתום אותם לעשייה משותפת ומפרה, איש איש בתחומו. כך באו לעולם אוסף מקורות חז"ל על בית המגורים בתקופת המשנה והתלמוד ועל טבריה, תרגומי המקורות הלטיניים על אמות המים, ובמיוחד תרגומי המקורות של לאה די סגני על נזירות מדבר יהודה, שהחל כיוזמה פרטית של יזהר, והתגלגל והתפתח לפרוייקט גדול מטעם יד יצחק בן־צבי. בחלק זה תשעה מאמרים על מבחר נושאים, שלושה מהם באנגלית.

ב. הכמיהה אל המדבר: עין גדי, מצדה, ים המלח, מדבר יהודה והנגב. חפירותיו של יזהר בעין גדי הורחבו למחקר אזורי נרחב יותר על הארכיאולוגיה של אזור ים המלח, כולל קומראן ועין פשחה. בקרב חוקרי

קומראן הוא היה נציג בולט והארכיאולוג המקצועי והמנוסה המובהק ביותר של הקבוצה הגורסת שקומראן לא הייתה אתר כיתתי. את מקום האיסיים עליהם מדבר פליניוס הוא ביקש לזהות עם אתר התאים אותו הוא חשף מעל נווה עין גדי. תיאוריות אלו עוררו התנגדות, לעיתים מרה וחריפה, מצד רבים הרואים בקומראן אתר כיתתי. נקודת המוצא שלו להערכה ארכיאולוגית מחודשת של קומראן, ולזיהויה כחווה חקלאית הייתה חפירותיו בחווה ההרודיאנית בעלת מגדל עוז מרובע ברמת הנדיב (חורבת עלק). באה כאן לכלל ביטוי גישתו כחוקר, המתאפיינת בבחינה רחבה של המימצא הארכיאולוגי הזמין, הן מן הארץ והן מהעולם הרחב. תרומתו הבולטת לחקר קומראן מתבטאת בזיהוי הנכון של הטיפוס הארכיאולוגי אליו שייך מבנה הגרעין של קומראן – בית חווה יהודאי בעל מגדל. את השקפתו על קומראן הוא הציג בכנסים רבים שהוקדשו למחלוקת על האתר ויושביו, ובמאמרים רבים, וכן בשני ספרים, האחד באנגלית, שתורגם לגרמנית (שניהם פורסמו ב־2004). פרי נוסף של מחקרי עין גדי וקומראן הוא ספרו הכמיהה אל המדבר – בקעת ים המלח בתקופת בית שני, תל אביב, הוצאת ידיעות אחרונות 2004. בספר זה ניכר כשרון ספרותי של ממש. מעבר לכך, במדבר יהודה ובנגב הוא ערך סקרים נרחבים: סקר מפת הרודיון, דרך המצודות במזרח הר חברון, סקר מנזרים במדבר יהודה ובנגב המערבי (אזור עזה), סקר המדידות בשבטה, וסקר דרכי הבשמים של הנבטים.

בשער זה שבעה מאמרים, שישה בעברית, אחד באנגלית. שלושה מהם עוסקים במימצאים מהכפר הקדום של עין גדי, בו ערך יזהר חפירות רחבות היקף. שני מאמרים אחרים עוסקים בתוואי של שתי דרכים קדומות – נושא שהעסיק את יזהר בסקריו השונים. שני מאמרים נוספים עוסקים באתרים בהם חפר וסקר יזהר – עין תמר ושבטה. עניינו בגנים קדומים בא לידי ביטוי בשנה בה שהה במרכז לחקר ארכיטקטורה של גנים בדאמברטון אוקס, וושינגטון די.סי.

ג. עדות הפריטים הארכיטקטוניים והממצא הקטן. חלק נכבד בכל הדוחו"ת הסופיים שפרסם (חמת גדר, רמת הנדיב, טבריה ועין גדי), מוקדש להצגת המימצאים הקטנים לסוגיהם: קרמיקה, נרות חרס, כלי זכוכית, מטבעות, מתכות וכיו"ב. במקרים רבים נמסרה המלאכה לידי חוקרים צעירים שהיה זה להם פרסום מדעי ראשון ותמריץ עצום להמשך דרכם המדעית. בשער זה שבעה מאמרים, שישה מהם באנגלית. מקורם של ארבעה מהם באתרים בהם חפר יזהר (רמת הנדיב, טבריה ועין גדי).

ד. בית המגורים בארץ ישראל. בית המגורים בתקופת המשנה והתלמוד היה נושא עבודת המ.א. של יזהר והעסיקו גם במחקרים אחרים וגם בהוראה. בתחום זה הוא פרסם ספר ייסוד, הן בעברית והן באנגלית, שמשמש נקודת מוצא חדשה למחקרים הרבה בתחום זה. הוא גם חפר בית מגורים בחורבת סוסיה (1976). בשער שלפנינו שלושה מאמרים (אחד מהם באנגלית), על בתי מגורים מתקופת המקרא ומשלהי העת העתיקה.

ה. ערי הארץ: טבריה, בית שאן, ירושלים ויפו. מבין ערים אלו חפר יזהר בטבריה, שם הרחיב חשיפתו של בית אמידים גדול ומכלול סמוך (שזוהה בהמשך כמסגד גדול), והיה הראשון לחשוף את התיאטרון של העיר. בשער זה 6 מאמרים, שלושה בעברית ושלושה באנגלית. שלושה מהם נוגעים בטבריה, שניים בירושלים ואחד ביפו.

ו. מנזרים ונזירות. היה זה, כאמור, נושא מרכזי במחקריו של יזהר, לא רק במדבר יהודה; גם באזור עזה ובארץ ישראל בכללותה. פרסומיו הרבים בתחום זה, בהם ספר אנגלי (שלימים ראה אור גם בעברית), הקנו לו מוניטין בינלאומי. הוא יזם, כאמור, את מפעל התרגום לעברית של המקורות העוסקים במנזרי ארץ ישראל בידי לאה די סגני. הוא גם תכנן לפרסם עמה ספר נוסף, באנגלית, על מנזרי מדבר יהודה, המשלב בין המימצא הארכיאולוגי לטקסטים הכתובים. מותו בטרם עת קטע גם תוכנית זו.

בשער זה חמישה מאמרים. רק אחד מהם בעברית; השאר באנגלית. הם מתייחסים למגוון של נושאים ולאזורי הארץ השונים.

ז. ארכיטקטורה נוצרית, כנסיות. לתחום זה שייכת הכנסייה הנוצרית הקדומה, עם קריפטה ורצפת פסיפס מרהיבה, שחשף בחורבת ברכות (1975, בניהול משותף עם פרופ׳ יורם צפריר). בראשית דרכו הוא גם היה שותף לחשיפת הכנסייה הצפונית והכנסייה המרכזית ברחובות שבנגב. כנסיות העסיקוהו גם בסקרי המדידות שלו בשבטה ובחורבת סעדון. בשער זה, האחרון בספר, שלושה מאמרים. אחד באנגלית על הכנסייה במרכזה של טבריה, הסמוכה לשטח החפירות המרכזי של יזהר באתר, ושנים בעברית

הננו אסירי תודה בראש ובראשונה למחברים, על שיתוף הפעולה הפורה לכל אורך הדרך. העריכה הסגנונית נעשתה בכשרון ובנאמנות על ידי דר׳ ישראל רונן (המאמרים בעברית) וגב׳ סוזן (סו) גורודצקי (המאמרים באנגלית), שניהם עורכים מנוסים. תודה להלל גבע, מנהל החברה לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה ולאלן פריס, המופקד על הפרסומים באותו מוסד, על שיתוף הפעולה , ולעובדי דפוס העיר העתיקה, המחלקה הדיגיטלית, על המלאכה הנאמנה. המפעל כולו לא היה מתממש ללא הסיוע מטעם קרן שבקשה שלא לציין את שמה, שהעמידה לצורך המלאכה מענק מתאים. סיוע תקציבי, מטעם המשפחה, הגיש גם יאיר הירשפלד, אחיו של יזהר.

יוסף פטריך, אורית פלג־ברקת, ארז בן־יוסף
עורכים

סקר ארכיאולוגי במערות מנזר ואדי שיבן שבמזרח בנימין

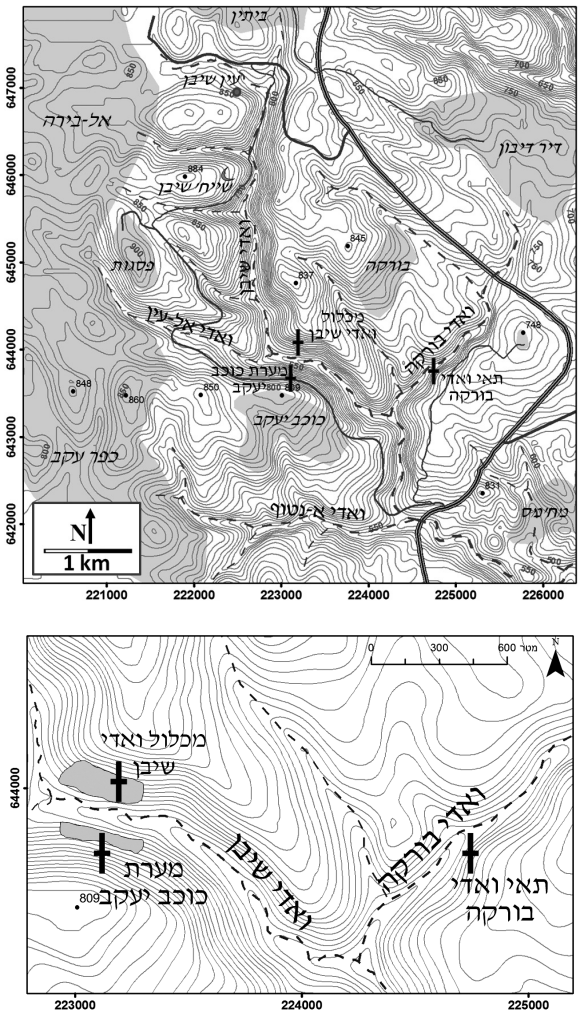
בועז זיסו, בועז לנגפורד, איילת דיין, רועי פורת ועמוס פרומקין

מבוא

ואדי שיבן (איור 1) הוא ערוץ עמוק היורד במזרחו של קו פרשת המים הארצי ומהווה את ערוצו העליון של נחל מכמש (ואדי סוניט). ראש ערוצו של ואדי שיבן מנקז את סביבתה הדרומית־מערבית של רמה טופוגרפית קטנה, שעליה נבנה הכפר ביתין. מרמה זו יורד ערוץ הנחל דרומה כ־3 ק"מ עד חיבורו עם ואדי אל עין – ערוץ קצר ותלול היורד מהכפר אל־בירה ומזרחה. בחיבור הנחלים שיבן ואל־עין משנה ערוץ ואדי שיבן את כיוון זרימתו ופונה מזרחה. ערוץ נוסף מתחבר אל הנחל כ־1.5 ק"מ ממזרח לחיבורו עם ואדי אל־עין. זהו ואדי בורקה, ערוץ עמוק ומצוקי היורד מהכפר דיר דבון ודרומה. ערוץ מרכזי אחר המתחבר אל ואדי שיבן הוא ואדי א־נטוף. זהו ערוץ עמוק ומצוקי היורד מהכפר א־רם לצפון־מזרח, עד חיבורו עם ואדי שיבן. מנקודת חיבור הערוצים שיבן וא־נטוף משתנה שם הנחל מוואדי שיבן לוואדי סוניט, המוכר גם בשם נחל מכמש.

ואדי שיבן ויובליו מתחתרים בתוך חבורת יהודה עמוק יותר משאר הנחלים שממזרח לקו פרשת המים בצפון יהודה ובנימין. בין ביתין לכוכב יעקב זורם הנחל מצפון לדרום ומתחתר עד לסלעים מגיל אלביאן. בקטע הערוץ הנדון כאן זורם הנחל לדרום־מזרח ומתחתר ביחידות סלע מגיל קנומן, מתצורת שורק בתחתית החתך ועד תצורת ורדים בראשו. מזרחה יותר, בנחל מכמש ונחל פרת חשופות יחידות מגיל טורון וסנון. באזור שנסקר התפתחו מצוקים במקומות שבהם התחתר הערוץ בשוניות שהתפתחו בים הקנומני הרדוד. מערת כוכב יעקב שבגדה הדרומית וכן המערות והכוכים של מכלול ואדי שיבן שבגדה הצפונית התפתחו בתוך שני מפלסים של שוניות גיר ודולומיט המהווים חלק מתצורת עמינדב (איור 2). באזור היישובים כוכב יעקב ותל ציון, שמדרום לוואדי שיבן, התפתחו מערות קרסטיות נוספות בתצורת עמינדב באזורים משופעים נטולי מצוקים. לפי המורפולוגיה של המערות העיקריות הן התפתחו בעיקר מתחת למפלס פני מי התהום, בתקופה שקדמה להתרוממות הצעירה של גב ההר.

המערות ביובל הצפוני הקרוי ואדי בורקה התפתחו במצוקים של שוניות צעירות יותר (יחסית למצוקי ואדי שיבן), השייכות לתצורת ורדים, ובהם צנירים טבעיים וגם תאי נזירות

איור 1. מפת איתור (שרטוט: סטודיו ולדמן).

חצובים (להלן). לכל מצוקי השוניות באזור המחקר השתרעות מקומית בלבד; תחתיתם שטוחה ומשתרעת לאורך גג השכבות

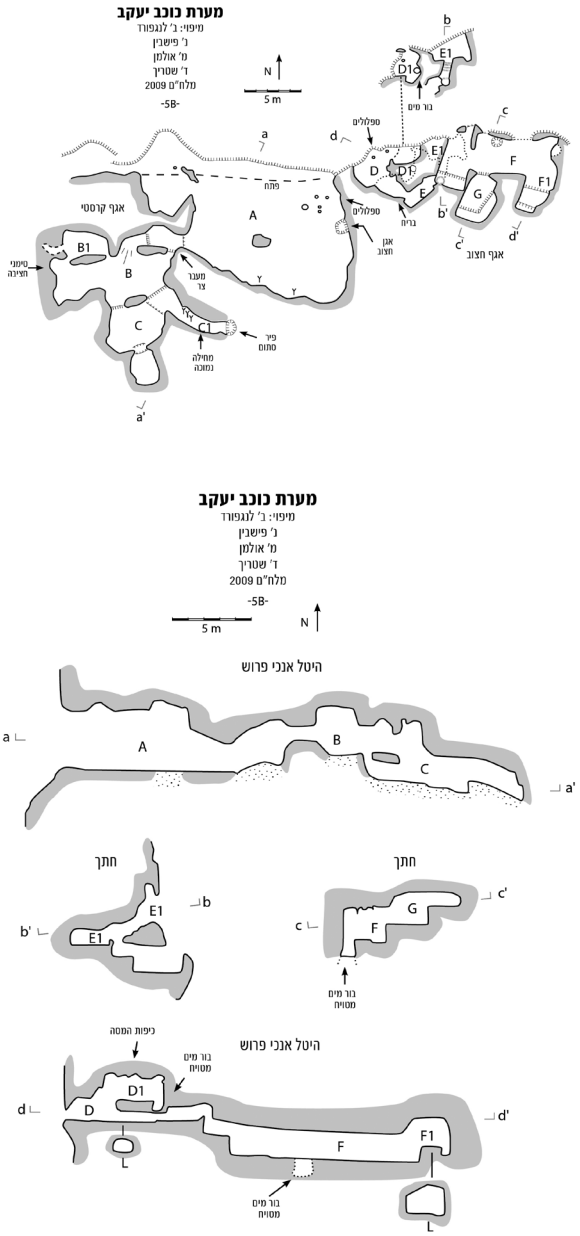
איור 2. הגדה הצפונית של ואדי שיבן: מבט ממערת כוכב יעקב לכיוון צפון. במדרון בולטים שני מצוקי שוניות נטויים, דמויי עדשה. בתחתון נמצא מכלול ואדי שיבן, ואילו מערת כוכב יעקב נמצאת בהמשך (הדרומי) של המצוק העליון (צילום: עמוס פרומקין).

הרכות שמתחת למצוק, ואילו ראשם קמור. הערוץ החותך אותם בכיוון נטיית השכבות מדגיש את החתך דמוי העדשה של השונית (איור 2). במורד הערוץ, בנחל מכמש ונחל פרת, התפתחו מצוקים ארוכים יותר המשתייכים לתצורת שבטה מגיל טורון, ובהם מערות שנוצלו למפלט ולנזירות, דוגמת מערות בנחל פרת (פטריך תשמ"ו א; תשמ"ו ב) ומערות אל־עליליאת בנחל מכמש (פטריך תשמ"ה).

יחידות סלע רכות יחסית (תצורות בית מאיר, מוצא, כפר שאול, ואף יחידות רכות של תצורת עמינדב) מופיעות לרגלי המצוקים וביניהם. יחידות אלה שימשו בעבר ומשמשות עד היום לחקלאות מדרגות (טרסות). במיוחד ראוי לציין את הטרסות שלמרגלות מכלול ואדי שיבן, שבהן, לצד שטחים חקלאיים נסקרו גם מבנים ובורות מים (להלן).

שכבות הסלע בואדי שיבן נטויות לכיוון מזרח דרום־מזרח, במסגרת של כפיפה משנית בקימרון הרחב של קמר רמאלה. נטייה זו מכתיבה את שיפוע המצוקים במערת כוכב יעקב ומכלול ואדי שיבן, הנטויים לאותו הכיוון (איור 2).

באגן הניקוז המתואר לעיל נערך סקר לאיתור מערות.[1] הסקר התבצע בהליכה רגלית במרכזם ובגדותיהם של הערוצים המתוארים, תוך ביצוע תצפיות מגדה לגדה ומבסיס הנחל לגדותיו. המערות שאותרו נבדקו ותועדו לפי אמות המידה המקובלות בסקרים מסוג זה (דוידוביץ', לנגפורד, פרומקין, בדפוס). להלן יוצגו המערות שנמצאו בהן חציבות, המעידות כנראה על פעילות נזירית במקום.

איור 3. א. תכנית; ב. חתכים במערת כוכב יעקב (מיפוי בועז לנגפורד ומלח"ם).

מערת כוכב יעקב

מערה גדולה (נ"צ 223129/643716; כ־700 מ' מעפה"י; איור 3), שנוצרה בתהליכי המסה קרסטית ובפעולות חציבה בסלע גיר מגיל קנומן. אורכה הכולל של המערה הוא כ־140 מ' ולה 9 פתחים, שרובם שימשו חלונות לתושבי המערה. למערה פתח מרכזי רחב מידות (4x17 מ'). פתח זה פעור במרכז מצוק הגדה הדרומית של ואדי שיבן, כ־60 מ' מעל לאפיק הנחל וכ־10 מ' מעל תחתית המצוק (איור 4). הפתח מוביל לחלל רחב (A; 12x14 מ', 4 מ' גובה), ובמרכזו ניצב עמוד טבעי רחב. תקרת החלל מפויחת ואפשר להבחין בכיפות המסה רבות הפעורות

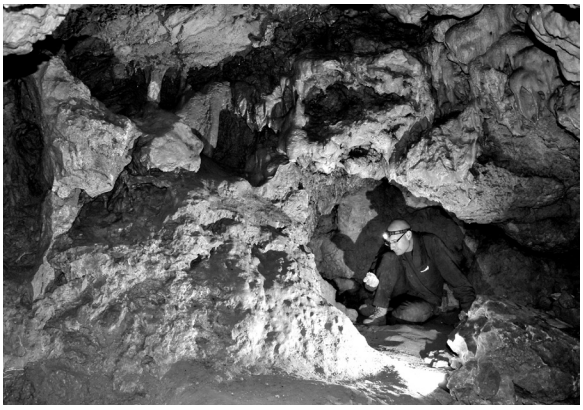

איור 4. פתח החלל המרכזי במערת כוכב יעקב, מבט לצפון (צילום: בועז זיסו).

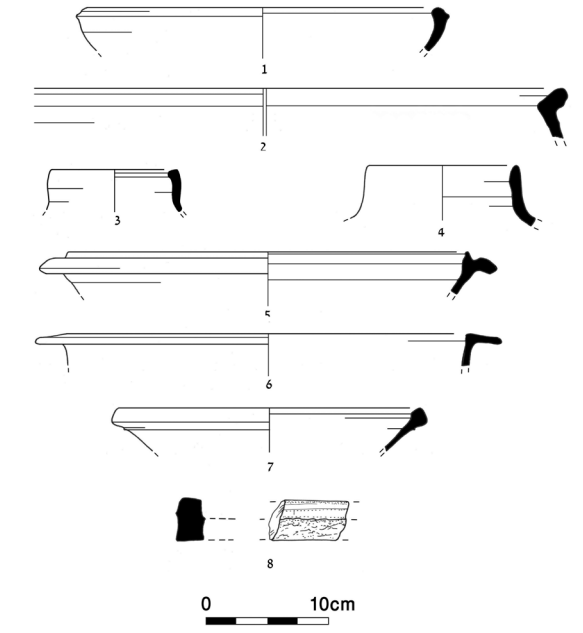
בה. בדופנות החלל יש מעט משקעי מערות גסים, חלקם פעילים ומכוסים בטחב עקב האור הרב החודר לאולם דרך הפתח. הרצפה אופקית ומכוסה בחלקה בשכבת קרקע דקה. בחלל הכניסה יש חציבות רבות של ספלולים, גומחות, מדפים, כוכים, ואגן רחב חצוב בצדו המזרחי. למערה עוד שני אגפים: אגף מערבי קרסטי ואגף מזרחי חצוב.

האגף המערבי – בצדו הדרומי־מערבי של חלל A יש פתח המוביל למחילה קצרה (כ־6 מ׳ אורך), הנמשכת מערבה ובסופה פונה צפונה ומתחברת אל חלל נרחב (B; 4x8 מ׳, כ־2 מ׳ גובה במרכז). חלל זה הוא מרכז האגף המערבי, רצפתו מכוסה קרקע לחה ותקרתו אינה רציפה ומכוסה משקעי מערות רבים. בדופן הצפונית של מערב החלל יש גומחה חצובה ובצדה מעבר צר ונמוך המוביל לחלל נוסף (B1), הדומה במאפייניו לחלל הקודם, אך קטן ממנו (איור 5). בין שני החללים מחבר מעבר נוסף, צר ביותר, הסתום במשקעי מערות רבים. חלל B תחום בצדו הדרומי ובצדו הדרומי־מזרחי במדרגה נמוכה, המחולקת במרכזה בעמוד סלע. מדרגה זו יורדת אל חלל רחב (C) הנמוך במעט מחלל B. בצדו הצפוני־מזרחי של חלל C יש מדרגה בתקרה, היוצרת חלק נפרד במזרח חלל C, שממנו נמשכת מחילה נמוכה מזרחה (כ־6 מ׳ אורך, כ־1 מ׳ רוחב, 0.5 מ׳ גובה מרבי). לאורך המחילה יש משקעי מערות רבים, רובם פעילים והם שמורים במצב טוב יותר מיתר חלקי המערה. ברצפת קצה המחילה מצוי פיר אנכי שהגישה אליו קשה עקב תקרתה הנמוכה של המחילה. באגף זה נראים סימני חציבה, כנראה שרידים לפעולות עיצוב והרחבה של חלל המערה המקורי. סימני עיצוב נוספים הם כמה גומחות קטנות החצובות בקירות החלל.

בכל רחבי אגף זה פזורים שברי כלי חרס, לרוב לא אינדיקטיביים. שני שברי חרס, שמקורם באגף זה מוצגים בלוח החרסים: השבר הראשון שייך לקערה מן התקופה הפרסית, המאות הו׳-הה׳ לפסה״נ (איור 6: 1). השבר השני שייך לקדרה (איור 6: 2) מטיפוס Shelf-Rim Basins שתיארוכו מסוף המאה הא׳ לסה״נ ועד המאה הג׳ לסה״נ (Magness 1993: 202, figs. 1–8).

איור 5. חלל 1B במערת כוכב יעקב, מבט למערב (צילום: בועז זיסו).

איור 6. לוח ציורי חרסים (יוליה ודוד רודמן).

בחלל B נמצא מטבע כסף זעיר מן המאה הד׳ לפסה״נ, חיקוי מקומי של מטבע אתונאי: על פני המטבע מתוארת אתנה בפרופיל, חבושת קסדה, מביטה לשמאל. בגב המטבע מתואר ינשוף מביט לחזית, מעליו ענף זית וירח, ומימינו האותיות היווניות [AΘE] (איור 7); (המטבע, מס׳ סל 112, בעריך של אובול, שוקל 0.48 גרם, קוטרו 8 מ״מ, וצירו 12 מ״מ. למטבעות דומים ר׳ למשל Gitler and Tal 2006: 154–157; לדיון בנסיבות ההיסטוריות שבהן עשוי היה המטבע להגיע למערה, ראו זיסו ואחרים תשע״ה: 18-19).

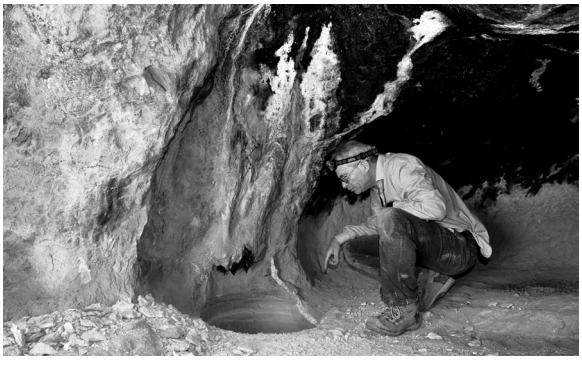
האגף המזרחי – אגפה המזרחי של המערה אינו מחובר אל חלל הכניסה באופן ישיר אלא נמצא בהמשך המצוק, כ־2 מ׳ ממזרח לאולם הכניסה. הגישה אל אזור זה של המערה אינה

איור 7. צילום המטבע: א. פני המטבע; ב. גב המטבע (צילום: בועז זיסו).

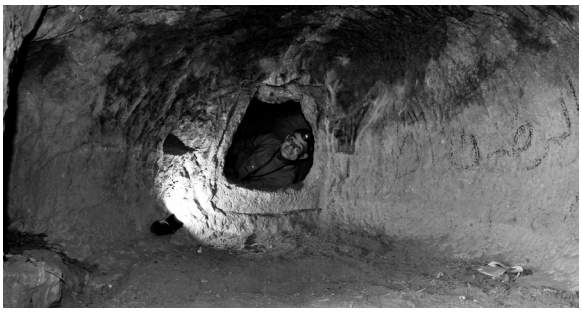

איור 8. המעבר באמצעות חבל אל האגף המזרחי במערת כוכב יעקב, מבט למזרח (צילום: בועז זיסו).

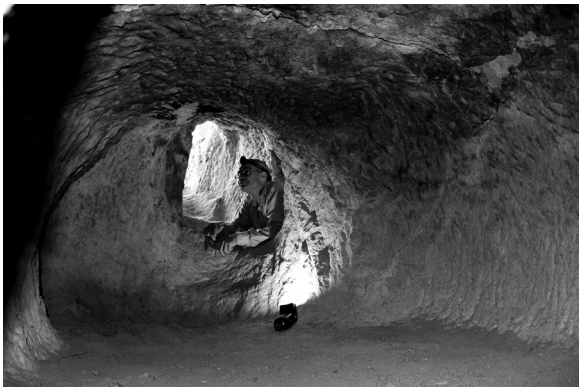

איור 9. מערת כוכב יעקב: בור המים ב־1D, מבט למזרח (צילום: בועז זיסו).

פשוטה כלל וכרוכה במעבר על גבי המצוק בטיפוס הצדה (Traverse climbing), תוך שהות, לאורך מרחק קצר של 1.5 מ׳ באוויר (איור 8). כוכים שנחצבו לאורך הקיר משמשים נקודות אחיזה לידיים ולרגליים (climbing holds) ומקלים את אפשרות המעבר. מעבר חשוף זה מוביל אל חלל הכניסה

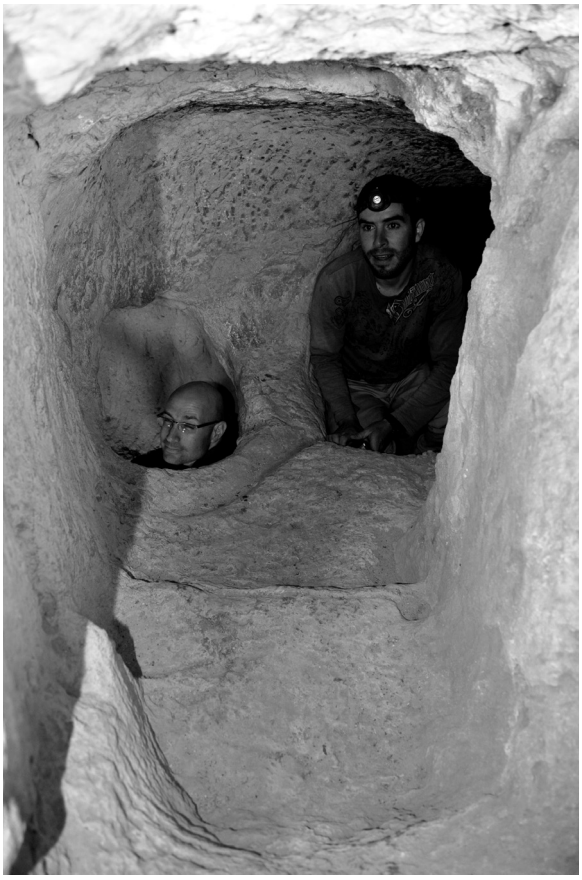

איור 10. מערת כוכב יעקב: פתח מעוצב מוקף מגרעת, דרכו נכנסים לחלל E; מבט לדרום־מזרח (צילום: בועז זיסו).

איור 11. מערת כוכב יעקב: הפיצול בקצה E, עמוס פרומקין עומד בתוך הפיר העגול בקרקעית המחילה; מאחוריו, המדרגות החצובות העולות אל 1E (צילום: בועז זיסו).

לאגף המזרחי (D; 3x6 מ׳, 2 מ׳ גובה ממוצע), התחום בצדו הצפוני בקו המצוק והתפתחותו היא לאורך קו המצוק ודרומה. החלל טבעי עם שני מפלסים – תחתון ועליון. המפלס התחתון נמשך בעיקר לאורך קו המצוק בציר מזרח-מערב. קרקעית מפלס זה בנויה ממשטח סלע, שחצובים בו שלושה ספלולים, ותקרתו מקומרת ובה כיפת המסה רחבה. המפלס העליון (D1) קטן מן התחתון וגבוה ממנו ב־1 מ׳. בקרקעית מפלס זה חצוב בור מים (1x1 מ׳, 0.4 מ׳ עומק; איור 9) מטויח בטיח בהיר. בור זה מקבל את מימיו, עד היום, מנטיף פעיל היורד מתקרת המערה ומטפטף אל בור המים. תופעה דומה של ניצול תנאי השטח והפקת מים מטפטופים בתוך חלל המערה מוכרת ממערות רבות, בין השאר גם ממקלטי המצוקים בסלע עכברה (שבטיאל תש״ע; תשע״א). מפינתו הדרומית־המערבית של המפלס התחתון נמשכת מחילה חצובה (כ־1.0x1.5 מ׳), המובילה אל חלקיו הנוספים של האגף המזרחי. בתחילתה נמשכת המחילה לדרום־מזרח ולאחר 4 מ׳ היא פונה בחדות לצפון־מזרח. בנקודת המפנה נחצב פתח מסוגנן, שחלקו העליון צר וחלקו התחתון רחב, ומשני צדיו נחצבו כוכים קטנים. כוך אחד מעוגל והאחר נחצב כמסילה מאונכת (איור 10). מצורתם

איור 12. מערת כוכב יעקב: מבט דרומה, על גרם המדרגות החצוב העולה מ־E אל 1E (צילום: בועז זיסו).

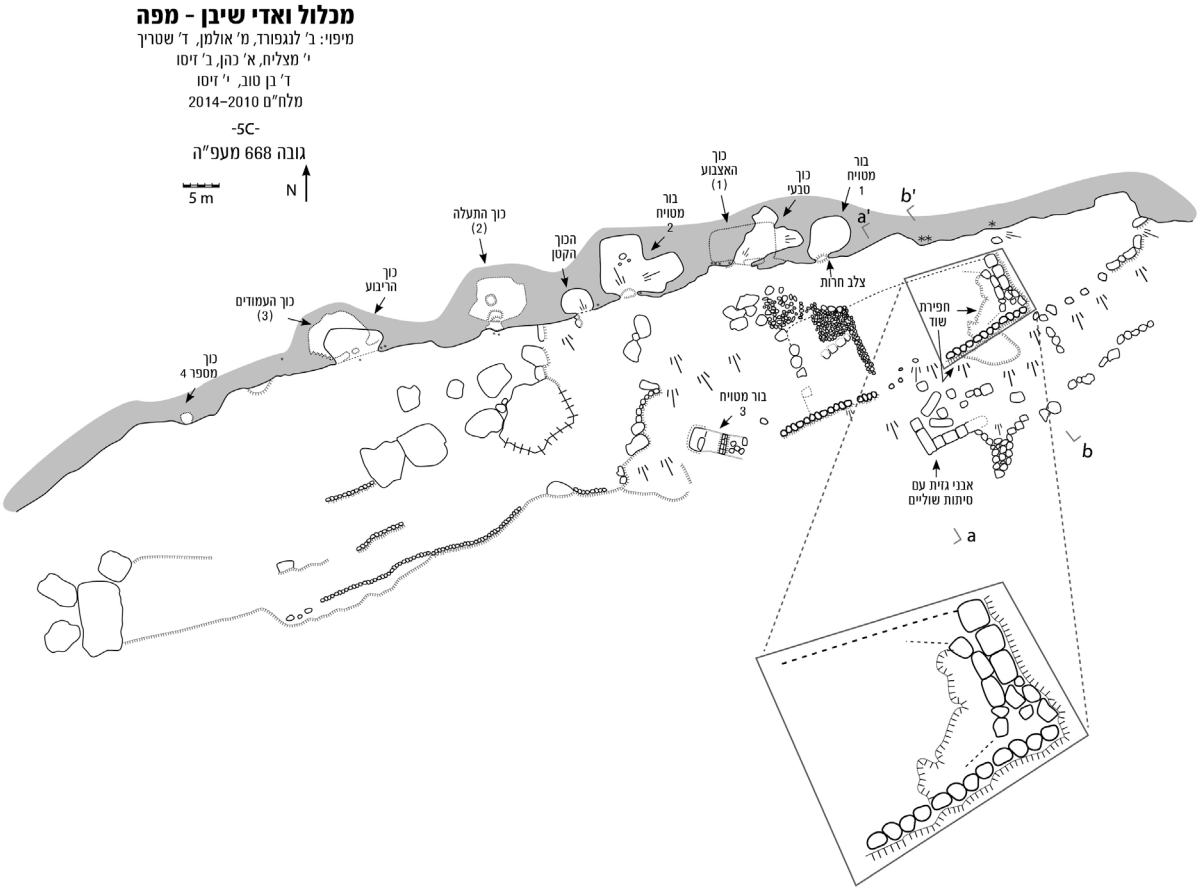

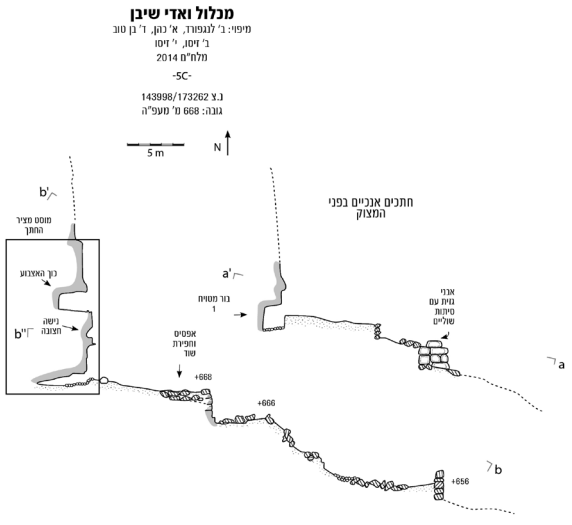
איור 13. מערת כוכב יעקב: חדר F, מבט למזרח (צילום: בועז זיסו).

איור 14. הדרגש המוגבה בחדר G, מבט לדרום־מערב. יש לשים לב ל"שוקת" החצובה (צילום: בועז זיסו).

של הכוכים וממיקומם אפשר להסיק שכוכים אלו הם בסיסו של בריח שהותקן במקום. הבריח היה בנוי ממוט עץ או מתכת שקצהו האחד ננעץ בחור העגול המשמש ציר, ואת קצהו האחר אפשר להכניס במסילה האנכית. לא נראה שחוצבי ובוני הבריח חשבו על אמצעי זה כפתרון להגנה על המקום, שכן מיקום הבריח הוא בצדו החיצוני של הפתח. מעברו הפנימי של הפתח ולאחר הפנייה, נמשכת המחילה עוד כ־3 מ' (E), שבסופם פיצול דרכים: מדרגות העולות צפונה ופתח עגול בקרקעית המחילה (איור 11). גרם המדרגות נמשך כ־2.5 מ' עד המפגש עם קו המצוק ועם חלל קטן ופתוח (E1), הנראה כמרפסת הצופה אל נוף הנחל (איור 12). הפתח המעוגל מוביל לירידה אנכית (כ־1.2 מ' עומק), שבתחתיתה חדר מלבני (6.0x2.5 מ'), המחולק במרכזו במדרגת סלע נמוכה. חדר זה מואר לחלוטין באמצעות שני חלונות הפעורים בצדו הצפוני, בקו המצוק. בצדו המזרחי של מרכז החדר יש פתח רחב המוביל לחדר נוסף (F; 2.8x7.0 מ', 2 מ' גובה). קרקעית החדר מכוסה עפר, תקרתו חצובה ברובה ובחלקים שאינם חצובים ישנם סימני המסה פראטית. בדופנות החדר ישנם כוכים רבים במגוון גדלים וצורות (למשל, איור 13). בצדו הצפוני של החדר יש פתחים רבים המשמשים חלונות 'תלויים' בקו המצוק ודרכם חודר אור לכל חלל החדר. במרכז החדר, סמוך לעמוד סלע המפריד בין שני חלונות, יש בור מים הדומה במידותיו לבור שבחלל D1, אלא שעומקו גדול יותר. דופנות הבור וכן דופן החדר שמעליו מטויחים בשכבה אחת של טיח בהיר. התקרה שמעל לבור טבעית וניכרים בה סימנים של טפטופי מים שירדו מתקרת המערה אל בור המים. ייתכן שטיוח הדופן שמעל לבור נועד לקליטת זרימת מים על דופן המערה. בצדו הדרומי של מרכז החדר, מול בור המים, יש חדר נוסף (G; 5.0x2.5, 2 מ' גובה), הגבוה מעט מעל לחדר F. בכניסה לחדר חצוב בריח וסביב הדופן הדרומית והדופן המזרחית של החדר חצוב דרגש מוגבה, ומעליו, בדופנות החדר, חצובים כוכים קטנים. בקצוות הדרומי והמזרחי של החדר יש דרגש מוגבה (איור 14). בקצה הדרגש נחצבה "שוקת" מלבנית (כ־1 מ' אורך, כ־1 מ' עומק), הנמשכת לכל רוחב החדר. שימושה של "שוקת" זו אינו ברור, צורתה מזכירה שוקת קבורה, אך ייתכן כי שימשה לאחסנה או לכל צורך אחר.

איור 15. מכלול ואדי שיבן: א. תכנית; ב. חתכים (בועז לנגפורד ומלח"ם).

לסיכום, מערת כוכב יעקב היא מערה טבעית שהורחבה בחציבה והותאמה לפעילות אנושית בתקופות שונות. המערה משכה אליה אנשים בתקופות שונות בשל קשיי הגישה וקיום מקור מים קבוע הניתן לניצול בתוך המערה. למרבה הצער מכלול המערות נשדד באופן אינטנסיבי, וחוץ ממטבע הכסף הזעיר שנעלם מעיני השודדים ומעט חרסים לא נתגלה כל ממצא אינדיקטיבי.

הממצא המועט מלמד על שימוש בשלהי התקופה הפרסית ובתקופה הרומית. אין להוציא מכלל אפשרות שראשיתן של חלק מן החציבות בתקופת הבית השני ובימי מרד בר כוכבא, בדומה לחציבות המוכרות מעין פרה בנחל פרת (פטריך תשמ"ו א; תשמ"ו ב), ממערות אל־עליליאת בנחל מכמש (פטריך תשמ"ז) וממגוון מקלטי מצוקים בגליל (שבטיאל תש"ע; תשע"ה). עם זאת, היבטים טיפולוגיים של החציבות מאפשרים להעריך שהמערה שימשה לפעילות נזירית, בדומה למוכר מאתרים שסקרו יזהר הירשפלד (תשמ"ה; תשמ"ז; תשס"ב; Hirschfeld 1992: 112–212) ויוסף פטריך (תשנ"ה א; תשנ"ה ב: 39-133). לכל החציבות יש מקבילות רבות במנזרים מן התקופה הביזנטית במצוקי מדבר יהודה.

מכלול ואדי שיבן

קבוצת מערות ומבנים המצויים במצוק בולט בגדתו הצפונית של ואדי שיבן, מעט ממזרח לחיבור הנחלים שיבן ואל־עין (נצ"מ 2232/6440; 670 מ' מעפה"י; איור 1). יש קשר עין בין מכלול ואדי שיבן למערת כוכב יעקב, המוקמת במצוקים שבגדה הנגדית של הנחל.

המצוק נמצא כ־50 מ' מעל אפיק ואדי שיבן, אורכו כ־300 מ' וגובהו המרבי כ־35 מ' מעל פני המדרגה שלמרגלותיו (איור 2). בגובה המצוק, עד 10 מ' מעל בסיסו, פעורות ארבע מערות 'תלויות'. שתי מערות ושני בורות מטויחים נמצאים בבסיס המצוק (איור 15). צמוד למצוק מצויים שרידי מבנים, שיתוארו להלן, וסביבם פזורים פריטים אדריכליים: משקופים ומזוזות, אבני גזית עם סיתות שוליים, חוליית בור מים, שברי לוחות אבן, אבני פסיפס לבנות, שברי כלי חרס ושברי רחיים מבזלת. שביל נוח, העובר על תוואי שביל עתיק, שלאורכו זוהו קטעים בנויים וחצובים, יורד מן המתחם מזרחה. על המדרון, מתחתית המצוק עד אפיק הנחל, אותרו שרידי מדרגות עיבוד (טרסות) רבות המתבססות על מדרגות עיבוד קדומות. על המדרגות גדלים כיום עצי זית. מדרגות עיבוד נבנו גם בחלקו התחתון של המדרון הנגדי של הנחל, למרגלות המצוק המרשים שבו פעורה מערת כוכב יעקב.

מערות, שרידי המבנים ומכלול הטרסות היו חלק ממנזר מן התקופה הביזנטית, כפי שהבינו הסוקרים הקודמים של האתר (חנין תשמ"ה: 20; פטריך תשמ"ח: 42; פינקלשטיין 1993: 173, אתר 199). אפשר לשער כי השיקולים בבחירת מקום להקמת מנזר תלויים בכמה גורמים, ובמקרה זה הימצאותן של מערות טבעיות במקום טרם הקמת המנזר. אפשר להסיק כך על־פי סימני המסה פראטית המופיעים בחלק מהמערות ובעיקר בתקרת המערה, שלא תמיד נחצבה, וכך נשארו כיפות המסה וקירות מוחלקים. באחת ממערות המכלול (כוך התעלה, להלן) אף אפשר לראות שיושביה ניצלו היטב את תנאי השטח: מים מטפטפים מתקרת המערה נאגרו באגן שנחצב במיוחד למטרה זו. כך גם סמיכותו של מכלול ואדי שיבן למערת כוכב יעקב, שם הוסבה מערה טבעית מובהקת לשמש למגורים או לנזירות, מחזקת טענה זו. למערות מאפיינים דומים: מערות קטנות ואופקיות, הבנויות כחדרים קטנים המצויים בבסיס המצוק או תלויים במרכזו. בכל המערות יש סימנים לשימוש אנושי, למשל חציבות רבות, סימני בנייה וחרסים. מאפיין מסוים שזוהה בכל המערות התלויות הוא סימני חציבה בחלל המערה תוך מתן דגש בעיצוב סביבת הפתח או הפתחים – צורה רבועה, חציבת גשרי סלע סמוכים, חציבת בריחים, צירים וגומחות כתשתית לסגירתם, וכן חציבת מסגרת, מדפים וגומחות למיניהם בחלקם הפנימי.

שרידי מבנים בטרסה למרגלות המצוק (נ"צ 223276/643996, גובה 668 מ' מעפה"י)

בסיור מקדים במכלול למרגלות המצוק זוהו שרידי קירות, מזוזות ומשקופים של שלושה פתחים לפחות: אחד גדול ושניים קטנים. שתיים מן המזוזות ניצבות באתרן ומרמזות על השתמרות טובה למדי של המבנים (להלן). חפירות שוד בקצה המזרחי של המכלול חשפו חלקים מקיר ישר הבנוי בניצב למצוק. הקיר (W10; באורך כ־5.5 מ' וברוחב כ־1.35 מ'; איור 15) בנוי מאבנים רבועות (מידות האבן הגדולה כ־0.9x0.3 מ'), והפן החיצוני שלו נשתמר עד גובה מרבי של ארבעה נדבכים (כ־1.3 מ' מעל פני השטח; איור 16). לפן הפנימי של הקיר, שנחשף חלקית בחפירת שוד, מִתאר מעוגל (איור 17), ואפשר להניח שהיה זה חלק מאפסיס של כנסייה קטנה, כהשערתו של יוסף פטריך (בעל פה).

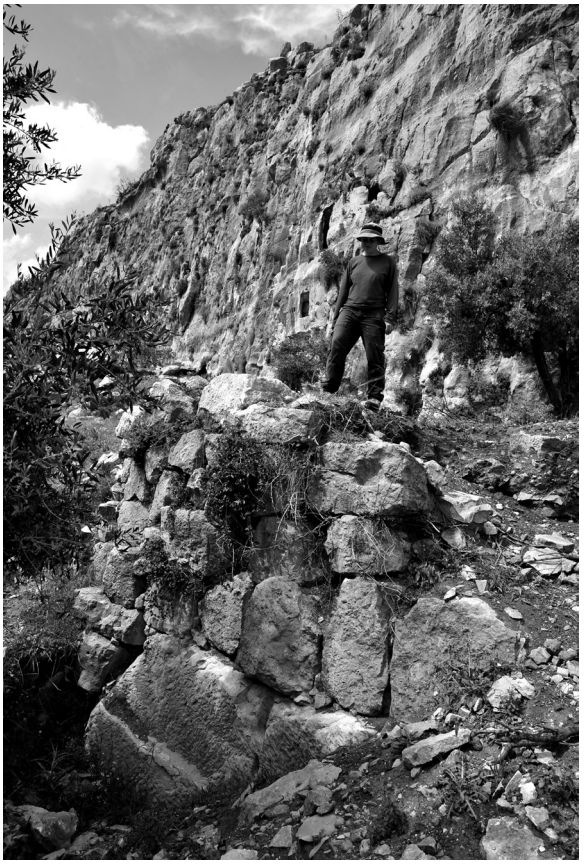
הכנסייה המשוערת נבנתה לכיוון דרום־מזרח, בהתאם לכיוון קיר התמך שהוקם למרגלות המצוק ובמקביל לו (W11 באיור 15). קיר התמך מרשים למדי ויוצר פינה עם קיר האפסיס.

איור 16. מבט כללי על מכלול ואדי שיבן; קיר W10 בחזית התמונה (צילום. בועז זיסו).

איור 17. מכלול ואדי שיבן: קיר W10, מבט למזרח, אל עבר מורד ואדי שיבן (צילום: בועז זיסו).

איור 18. מכלול ואדי שיבן: קיר W11 כפי שנחשף בחפירת שוד, מבט לצפון (צילום: בועז זיסו).

יש להניח שהיה זה הקיר הדרומי של מבנה הכנסייה. חפירת שוד חשפה חלק מהקיר: מתברר שהשתמרותו המרבית מגיעה ל־2.1 מ׳ מעל סלע האם, שעוצב בצורת שני נדבכים מתכנסים, והתרומם לגובה של 1.3 מ׳ (איור 18). כלומר, הפרש הגבהים בין ראש הקיר לתחתית חפירת השוד מגיע ל־3.4 מ׳. הקיר הנדון בנוי מאבנים רבועות וגדולות; מידותיהן לא אחידות, והן נקבעו על־ידי סדקים טבעיים וישרים למדי שהקלו להפריד את האבנים במחצבה. סדקים אופקיים ואנכיים עדיין ניכרים לכל אורך המצוק, וברור שמקור אבני הבנייה במחצבה סמוכה. נסיון לאמוד את מידות מבנה הכנסייה המשוערת, מעלה את הנתונים הבאים:

1. להערכתנו רוחבו של המבנה לא עלה על 5.5 מ׳. מן הקיר הצפוני של המבנה לא נותר כל שריד על פני השטח. רוחב של כ־5.5 מ׳ הותיר מעבר חיוני של כ־3-4 מ׳ בין הקיר הצפוני של המבנה לתחתית המצוק. על פני המצוק לא נותרו חציבות או כל רמז לאפשרות שהמבנה נצמד אל קו המצוק.
2. במרחק של כ־12 מ׳ ממערב לקיר ה״אפסיס״ שרד נדבך אחד של קיר הבנוי בניצב למצוק (W12 באיור 15). קיר זה

איור 19. מכלול ואדי שיבן: שתי מזוזות באתרן, ב־W13, מבט למזרח (צילום: בועז זיסו).

מכוסה כיום באבנים מסוקלות, ולפיכך קשה לקבוע האם זהו הקיר הסוגר את המבנה מצד מערב.

3. במרחק של כ־5.6 מ׳ נוספים לכיוון מערב ניצבות שתי מזוזות באתרן, משני צדי פתח ברוחב של כ־1 מ׳ (W13 באיור 15; איור 19). המזוזות קבועות בציר האורך של המבנה, ואם הן אכן בנות זמנו של המבנה הנדון, אזי מיקומן רומז על מכלול אדריכלי צר וארוך שהשתרע למרגלות המצוק (ברוחב משוער של כ־5.5 מ׳ ואורך כולל של כ־17.5 מ׳). הקושי העיקרי בזיהוי מבנה צר וארוך כזה הוא כיוון המזוזות: הדלת שביניהן נפתחה למערב, ולא למזרח כפי שהיינו מצפים מדלת כניסה אל מכלול אדריכלי שבקצהו כנסייה. קושי אחר הוא קיר אלכסוני קצר (W14), הבנוי באוריינטציה שונה, שראשו מבצבץ במרחב שבין קיר W12 לזוג המזוזות W13. אפשר גם שקיר W14 שייך לשלב בנייה מאוחר. רק חפירה עשויה לפתור שאלות אלה.

קירוי המבנים היה מלוחות אבן טבעיים בעובי של כ־3-4 ס״מ ובמידות לא אחידות. בשטח המבנה ולמרגלותיו פזורים שברים רבים של לוחות כאלה; על חלקם ניכרים שרידי טיט. הלוחות, שנחצבו בקרבת מקום, שימשו תחליף לרעפים השכיחים בתקופה הביזנטית. נראה שהבנאים העדיפו להתבסס על חומרי קירוי מקומיים זמינים על פני הובלת רעפים ממרחקים בתנאי שטח קשים (בסקר אותרו שני שברים בלבד של רעפים עשויים חרס – מס׳ 8 בלוח החרסים).

הרצפות היו עשויות פסיפס פשוט. בסקר נאספו אבני פסיפס קטנות ובינוניות, רובן עשויות מאבן גיר לבן ואחדות בגוון ורוד. בסקר נלקטו גם לוחות אבן ששוברו במתכוון לכדי צורת משולשים עם צלעות באורך של כ־5 ס״מ. על חלק מהם שרד טיט בהיר. דומה שהמשולשים שימשו לריצוף בסגנון ״אופוס סקטילה״, או כשכבת יסוד לטיח של בורות מים.

במרחק של כ־8 מ׳ ממערב למזוזות נמצא מתקן חצוב

איור 20. מכלול ואדי שיבן: מבט לצפון, על פינת מבנה הגזית (W15, W16). ברקע, המצוק ופתח "כוך האצבוע" (צילום: בועז זיסו).

(2.7x1.7 מ') מטויח בטיח הידראולי כהה מעל תשתית לבנה עם חרסים כתושים (מסומן כ"בור מטויח 3" באיור 15). שתי קשתות הבנויות לרוחב המתקן נועדו לשאת קירוי, אך הקירוי עצמו לא שרד. נראה שהמתקן שימש בור מים, אך בלי חפירה אין יסוד לזהותו כבפטיסטריום. במרחק של כ־9 מ' מצפון למתקן החצוב והמטוייח מצויים כמה סלעי מפולת גדולי מידות, שמקורם בהתמוטטות חלקים מן המצוק בתקופות גאולוגיות שלפני ההתיישבות במקום. על גבי סלעי המפולת לא ניכרים סימני סיתות כלשהם. סביבם נבנו מדרגות שאפשרו לפלס את השטח. נראה כי ערמת סלעים בולטת תוחמת את שטח המבנים בצד מערב.

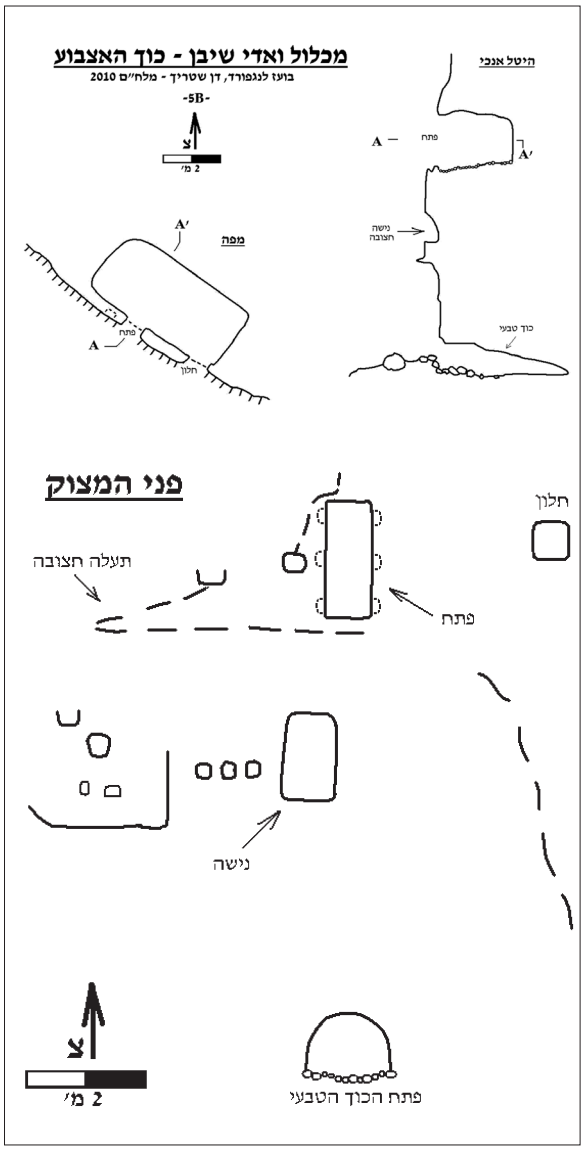
"מבנה הגזית"

למרגלות המדרגה שתוארה לעיל משתרעת עוד מדרגה, הנמוכה ממנה ב־2-3 מ'. בולטת בה פינה דרומית־מערבית של מבנה מאבני גזית גדולות, לחלקן סיתות שוליים וזיז בולט (איור 20). המשכם של קירות המבנה לצפון (W15) ולמזרח (W16) לא אותר. בפינה השתמרו שישה נדבכים לגובה מרבי של 2.5 מ' (גובהו של כל נדבך כ־0.4 מ'). אורכה של אבן הפינה הגדולה ביותר כ־1.5 מ' ורוחבה כ־0.5 מ'. אבני גזית רבות, שחציבתן ומידותיהן דומות, נמצאו פזורות במדרון מתחת למבנה הנדון; חלקן נמצאו משולבות בטרסות מאוחרות. יודגש שהמבנה בנוי באיכות גבוהה בהרבה ממבנה "הכנסייה" שתואר לעיל, שם עשו הבנאים שימוש באבנים רבועות "טבעיות", כפי שהן נותקו מהמחצבה, ואילו במבנה זה השתמשו באבני גזית מסותתות ומעובדות היטב. על גבי פינת "מבנה הגזית" נמצאו שתי מזוזות גדולות, לא באתרן. עצי אלון עתיקים הצומחים בקרבת הפינה מעידים על קדושה שייחסו המוסלמים לשרידי המבנה.

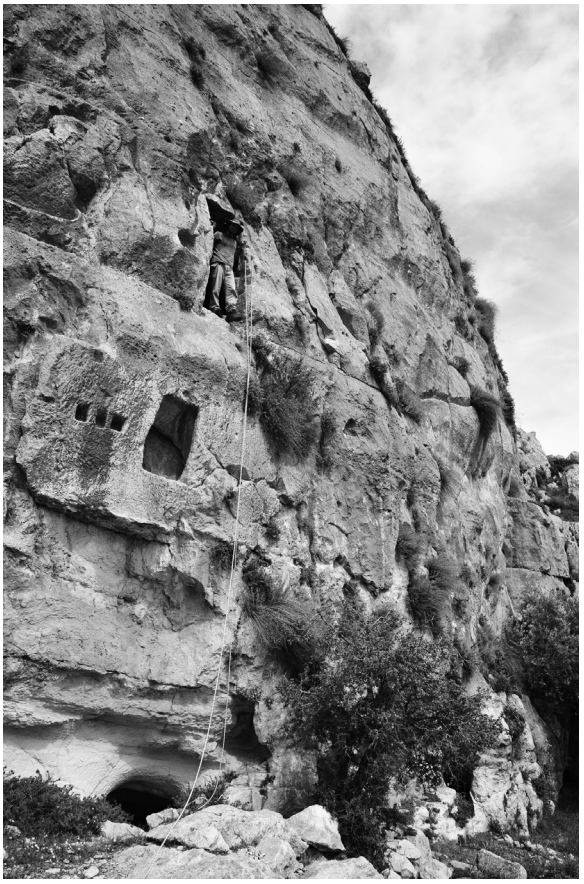
לפי שעה אין אפשרות לזהות את מהותו של "מבנה הגזית" – האם זהו קיר תמך שנועד להגדיל את שטח מתחם "הכנסייה" שמצפון לו? האם זהו מבנה עצמאי, כגון מגדל, שנבנה מדרום בצמוד למבנה "הכנסייה"? רק חפירה תפתור אולי שאלות אלה.

במכלול ואדי שיבן, לצד המערות, מצויים חללים וחורות טבעיים שלא תוארו במאמר זה, ויש כמה שהובחנו בהם סימנים של התערבות אנושית (איורים 15 א, 15 ב): כוך האצבוע (1), בור מטויח 1, בור מטויח 2, כוך קטן, כוך התעלה (2), כוך העמודים (3), הכוך הרבוע וכוך מס' 4. אלה יתוארו להלן.

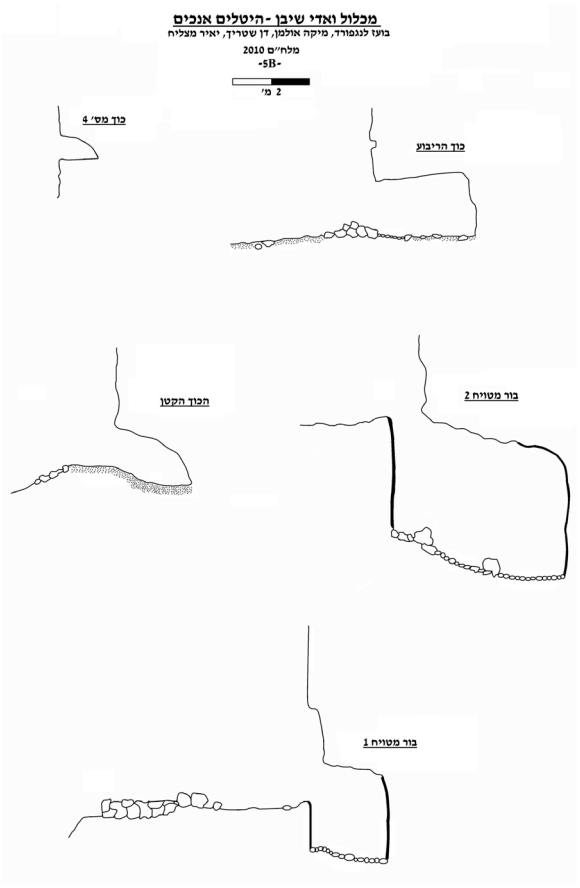
כוך האצבוע (1). חלל מלבני חצוב (5.5x2.5 מ', כ־1.8 מ' גובה; איורים 15, 21), שכיוונו מזרח-מערב. לכוך פתח מלבני בולט (2.4x0.7 מ'), הפעור בפני המצוק (כ־6.5 מ' מעל

איור 21. "כוכך האצבוע" תכנית, חתך ופרטים (בועז לנגפורד ומלח"ם).

איור 22. המצוק מעל מכלול ואדי שיבן, כוך האצבוע והכוך הקטן שמתחתיו (צילום: בועז זיסו).

איור 23. מבחר חתכים בבורות מים ואלמנטים נוספים במכלול ואדי שיבן (בועז לנגפורד ומלח"ם).

בסיסו) וממוקם בדופן הדרומית, בצדו המערבי של חלל הכוך (איור 22). במזוזות הפתח חצובות גומחות קטנות, זו מול זו, במפלסים שונים, ונראה שנחצבו כדי לאפשר תשתית לחסימת הפתח בחסימה ארעית, כגון דלת עץ. בסביבת הפתח חצובים גם גשרי סלע קטנים, שנועדו כנראה לקשירת חבלים לצורך קבלת אספקה מתחתית הכוך וכן לאפשר יציאה וכניסה זמינים יותר מהכוך. פתח נוסף, הנראה כחלון רבוע (0.6x0.6 מ'), חצוב בגובה כ־1 מ' מעל קרקעית הכוך, בצדו המזרחי של הדופן הדרומית, ממזרח לפתח הכניסה. קרקעית הכוך מכוסה בשכבת אדמה ואבנים. סימני חפירה בשכבת האדמה, שרידי פיח על הדפנות וחריתות של כתובות מעידים על פעילותם של שודדי עתיקות. על רוב שטח הדפנות ועל תקרת הכוך זוהו סימני חציבה מאונכים. בחלל הכוך נמצאו חרסים אחדים ומעט חתיכות טיח עבה. על פני המצוק, בין הכוך לתחתית המצוק, יש גומחה מלבנית (1.4x0.7 מ', 0.7-0.3 מ' עומק). ממערב וסמוך לגומחה זו מצויות שלוש גומחות נוספות, קטנות יותר (מידות האחת כ־0.25x0.25 מ'), החצובות בשורה על פני המצוק בקו הגובה של מרכז הגומחה הגדולה. ממערב, על פני המצוק, יש שטח חצוב (כ־2.5x2.5 מ'), ובו זוהו ארבע גומחות חצובות זעירות, שנועדו כנראה לשמש תשתית להנחת קורות לבניית תקרה לחדר ארעי בחזית המצוק. כן זוהו חציבות של תעלות צרות הנמשכות על פני המצוק. נראה שתעלות אלה נועדו ליצירת מסלולי נגר מכוונים. תעלה ראשונה עוברת מעל משקוף פתח כוך האצבוע ונמשכת במקביל לחלקה העליון של המזוזה המערבית עד אמצע גובה הפתח, שם מסתיימת התעלה במפגש עם גומחה קטנה. תעלה שנייה עוברת ממערב לפתח ובגובה תחתיתו; התעלה אופקית ותחילתה בכוך דומה לזה שבו מסתיימת התעלה הראשונה. בסופה היא מתחברת עם סעיף אחר, שתחילתו מתחת ובצמוד לפתח הכוך, ומשם נמשכת מערבה עד נקודת המפגש בין התעלות. תעלה שלישית, אנכית, עוברת על פני המצוק ובקו פתלתל באזור שממזרח לגומחה הגדולה. תעלה זו יורדת מקו הגובה של ראש הגומחה הגדולה ועד סמוך לתחתית המצוק. בתעלה זו לא נראים סימני חציבה ברורים. בתחתית המצוק, מתחת לכוך האצבוע, יש חלל אופקי קטן ונמוך (4 מ' אורך, 1-4 מ' רוחב), שקרקעיתו מכוסה באבנים ובעפר שמקורם בהתמוטטות

החלל ובשפוכת המגיעה מפתחו. בפתח החלל יש קיר דל בנוי מאבני גוויל. נראה שחלל זה טבעי ויכול היה לשמש למגוון צרכים. בבסיס המצוק, ממזרח וממערב לחלל זה, יש בורות מים מטויחים (1 ו־2, להלן).

בור מטויח 1. בור מים (כ־3x3 מ', כ־2.5 מ' עומק; איורים 23, 24) שפתחו אנכי (0.9x0.9 מ'), ומעליו חצובה גומחה מאורכת, דמוית קונוס, הנמשכת מפני הפתח ועד כ־2.6 מ' מעליו. בצדו המערבי של פתח הבור יש חקיקה רדודה של צלב פשוט (0.2x0.2 מ'). הצלב הודגש בפחם, כנראה פרי עבודת רועים המשוטטים בנחל (איור 25). דופנות הבור (להבדיל מתקרתו) מטויחות, ובמקומות רבים בהם נפגעה שכבת הטיח. אפשר להבחין שהבור נחצב בשכבת סלע רכה; דופנות החלל החצוב דופנו בשכבת אבנים דקה וטיט שיצרו משטח אחיד. המשטח כוסה בשכבת טיח הידראולי בהיר שהכיל חרסים כתושים. על גבי שכבה זו זוהתה שכבה כהה דקה ומוחלקת.

בור מטויח 2. בור מים גדול (3x4-2 מ', 3.5 מ' עומק), המתפצל לצפון ולמזרח. לבור פתח קטן (1.0x0.5 מ'). קרקעית הבור מכוסה בשכבה של אדמה, סלעים, חומר אורגני רב ושברי טיח גדולים. נראה שבמקור הייתה הקרקעית עמוקה יותר. קירות הבור וחלק מתקרתו מטויחים, ובמקומות רבים בהם נפגעה שכבת הטיח. אפשר להבחין בתהליך התקנת הבור: תחילה נחצב החלל התת־קרקעי; לאחר מכן דופנו דופנות הבור וחלק מתקרתו באבני שדה; בהמשך צופו הדפנות ברובד של לוחות אבן דקות ושטוחות; אחר כך צופה רובד לוחות האבן בשכבה של טיח גס; ולבסוף צופה הטיח בשכבה אוטמת, דקה וכהה.

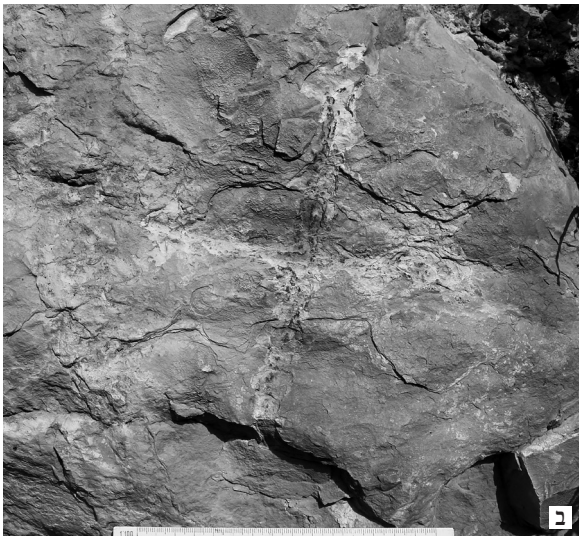
כוך קטן, נמצא בבסיס המצוק, כ־2.5 מ' ממערב לפתחו של הבור המטויח 2. הכוך הוא חלל קטן (1.8x2.0 מ', גובהו 1 מ') שקרקעיתו מכוסה באדמה. בחלל לא זוהו סימני חציבה. סמוך לפתח החלל יש שרידים של בנייה דלה. מול הפתח מדרום ישנו מקבץ סלעי מפולת היוצרים ביניהם חלל זעיר. בחלל זה נמצאו חרסים לא אינדיקטיביים ופתחו נחסם בקיר בנוי אבני גוויל.

כוך התעלה (2). לכוך (3.4x3.7 מ', כ־1.75 מ' גובה) פתח התלוי כ־7 מ' מעל בסיס המצוק, הבולט פחות לעומת יתר פתחי המכלול (איור 26). הפתח (0.85x0.90 מ') מוקם בשקע טבעי רדוד ובצדו הפנימי שלוש מדרגות לא אחידות, שנחצבו כדי להתגבר על מכשול הגובה שבין הפתח לקרקעית הכוך, הנמוכה ממנו ב־1 מ'. המדרגה הראשונה (כ־0.5 מ' רוחב, 0.25 מ' גובה) יורדת משפת הפתח אל המדרגה השנייה (0.2 מ' רוחב, 0.5 מ' גובה), שצורתה חצי עיגול. המדרגה השלישית (0.25 מ' גובה), גם היא חצובה בחצי עיגול, רחבה יותר מן המדרגה השנייה. בצדה המזרחי של המדרגה העליונה ובסביבת הפתח יש גשרי סלע חצובים. מעל גשר סלע שנחצב במזרחה של המדרגה העליונה יש גומחה חצי עגולה,

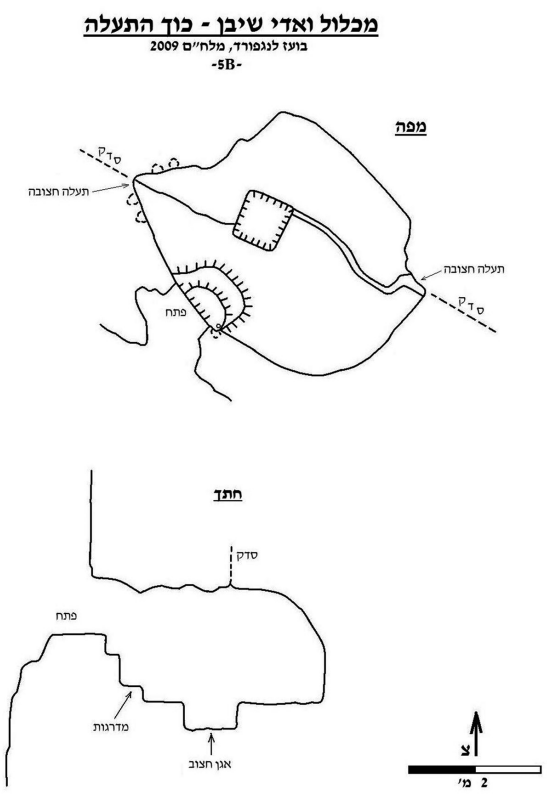

איור 24. מכלול ואדי שיבן: צילום פנים בור מטויח מס' 1, מבט למערב (צילום: בועז זיסו).

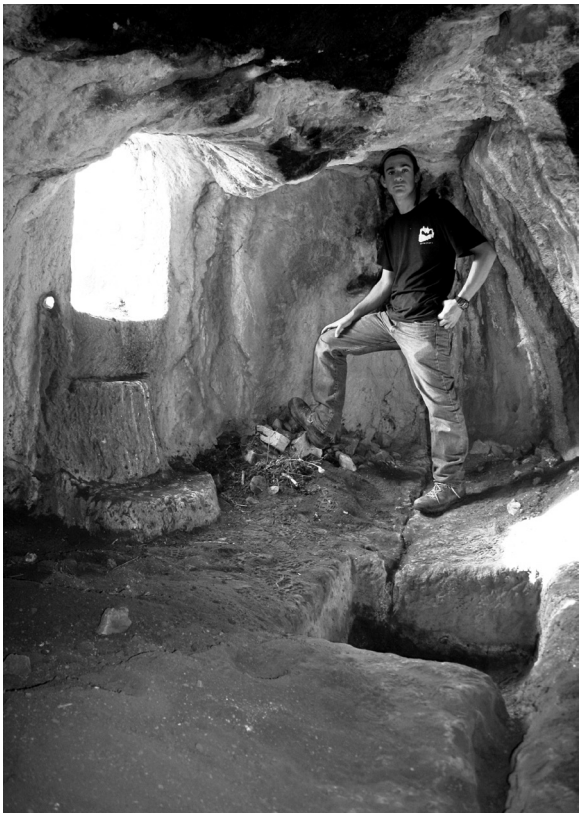

איור 25. מכלול ואדי שיבן: א. פתח בור מטויח מס' 1; ב. פרט: הצלב החקוק (צילום: בועז זיסו).

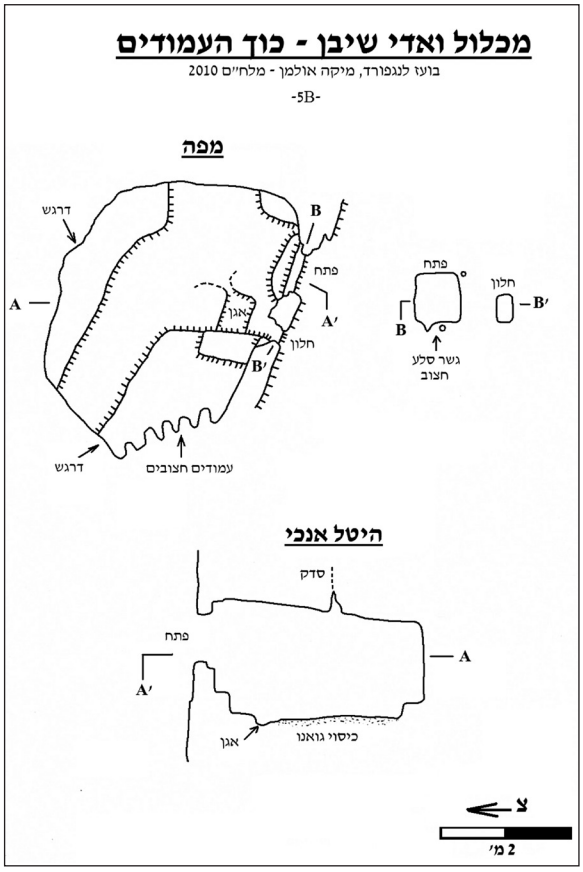
איור 26. כוך התעלה, תכנית וחתך (בועז לנגפורד ומלח"ם).

איור 27. מכלול ואדי שיבן: כוך התעלה, מבט למערב (צילום: בועז לנגפורד).

שאפשר ששימשה להנחת נרות. נוסף על גומחה זו זוהו ארבע גומחות דומות, החצובות זו מול זו מכל צד של הפינה המערבית של הכוך, באותו קו גובה של הגומחה הראשונה. קרקעית הכוך עשויה משטח סלע אופקי והיא מכוסה כמעט לגמרי בשכבת עפר ואבנים. סימני חפירה בשכבת העפר, שרידי פיח על דופנות הכוך ופסולת מודרנית – אלה כנראה עדות לשוד שנעשה במקום. על פני רוב השטח של דופנות החלל יש סימני חציבה אנכיים ואלכסוניים, לעומת תקרת הכוך, שבה נשמרו פני החלל הטבעי שקדם לחציבת הכוך. במקומות שונים על הדפנות ועל התקרה יש סימנים של משקעי מערות דלים. לכוך חודר סדק טבעי החוצה אותו מדרום־מזרח לצפון־מערב. נראה שמשתמשי הכוך ניצלו לטובתם את המים שחדרו דרך הסדק הזה. במרכז קרקעית הכוך, מתחת לנקודה שבה זוהה ריכוז משקעים צפוף, חצוב אגן (0.7x0.8 מ', כ־0.45 מ' עומק; איור 27). משני צדי האגן חצובות בגסות שתי תעלות רדודות, הנמשכות מנקודת המגע שבין קו הסדק לקרקעית המחילה ועד האגן החצוב. נראה שבנקודה זו נוצלו תנאי המקום הטבעיים ליצירת מערכת מים שניקזה הן את טפטופי המים מתקרת החלל והן את אלה שחדרו דרך הסדק.

כוך העמודים (3). פתח רבוע (0.75x0.75 מ'), הפעור 8.5 מ' מעל תחתית המצוק, מוביל לחלל קטן (3.5x4.5 מ', כ־1.6 מ' גובה; איור 28). בצדי הפתח חצובים שלושה גשרי סלע. במזוזה המערבית חצוב ציר ובתחתיתו, על מדרגה המגשרת בין הפתח לבין חלל הכוך הנמוך ממנו, חצובה תעלה המשמשת בסיס לבריח. כ־0.5 מ' ממערב לפתח יש עוד פתח, קטן מהראשון, המשמש חלון שדרכו חודר אור אל חלל הכוך (איור 29). סביב החלון נחצבה מסגרת היקפית ובה נחצב בסיס לבריח. בשונה מפתח הכניסה לכוך, נחצב הבריח על מזוזות החלון, במאוזן. בבסיס החלון וצמוד לו ממערב נחצב מדף צר. השטח במרכז החלל נמוך בכ־0.5 מ' מפתח הכוך. על הפרש גבהים זה מתגברות שתי מדרגות היורדות מפתח הכוך לבסיסו. סמוך למדרגות ממערב חצוב אגן מלבני רדוד, וממנו יוצאת תעלה רדודה המחברת את האגן עם אגן נוסף. צמוד לדופן הצפונית של הכוך יש דרגש צר ומאורך. דרגש דומה נמשך גם צמוד לדופן הדרומית־המערבית של הכוך, מהחלון ומערבה. בפינתו הדרומית־מערבית של הדרגש חצובים חמישה 'חצאי עמודים' צרים – תוצר חציבה שלא הושלמה (איור 30). ה"עמודים" מעידים על שיטת החציבה של התאים – תעלות ניתוק שרוחבן כרוחב הסלע הנחצב. על כל דופנות הכוך ועל תקרתו יש סימני

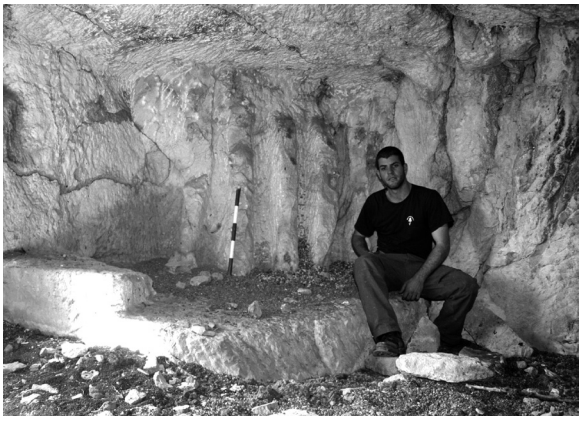

איור 28. כוך העמודים, תכנית וחתך (בועז לנגפורד ומלח"ם).

איור 29. מכלול ואדי שיבן: כוך העמודים, מבט לדרום (צילום: בועז לנגפורד).

חציבה אנכיים ואלכסוניים. בכמה נקודות זוהו כתמי פיח וכן כתמים כהים שנוצרו משהות ממושכת של עטלפים. על הקרקעית פזורות עצמות רבות של מכרסמים וכן מעט חרסים. על הדרגש המערבי, סמוך ל"עמודים", נמצא חלק של מוט עץ עבה; ייתכן שזהו חלק ממוט הבריח של פתח הכוך.

איור 30. מכלול ואדי שיבן: כוך העמודים, מבט למערב (צילום: בועז לנגפורד).

הכוך הרבוע. בבסיס המצוק, מתחת לכוך העמודים, מצוי חלל מלבני עם פתח רחב (1.6x4.0 מ'). מידות הכוך כמידות הפתח ואורכו 3 מ'. על דופנות הכוך ועל תקרתו נראים סימני חציבה. מעל פתח הכוך חצובה גומחה בולטת (כ־0.20x0.25 מ'). שתי גומחות נוספות חצובות מעל הפינה המזרחית של הפתח. בדומה לגומחות שזוהו בכוך האצבוע, נראה שגם אלה נועדו להנחת קורות אל מול חזית המצוק. בין פתח כוך העמודים לבין פתח הכוך הרבוע חצובות שתי תעלות, הפונות אחת למזרח והאחרת למערב. נראה שתעלות אלה, בדומה לאלה שנמצאו בכוך האצבוע, נועדו להסיט את נגר המים שירד מפני המצוק ולהרחיקו מהפתח.

כוך מספר 4. כוך קטן (1.0x1.5 מ'), בעל פתח בולט (0.5x0.7 מ'), ועל קירותיו זוהו סימני חציבה. בצדו המזרחי של הפתח יש גשר סלע חצוב. כ־0.7 מ' מתחת לפתח, במקביל למזוזותיו, חצובות שתי גומחות מעוגלות, זו מול זו.

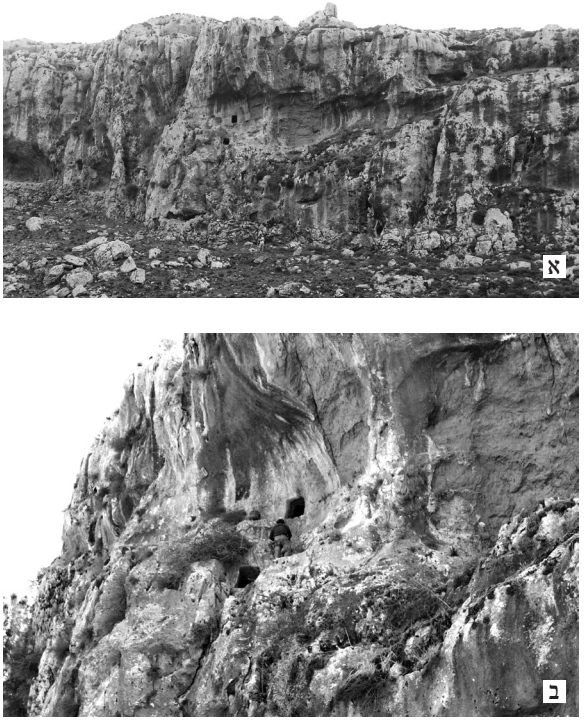
ממצא כלי חרס (איור 6, מס' 3-8) הכוכים והתאים לא הכילו ממצא אינדיקטיבי. במדרון שלמרגלות המצוק נאספו חרסים אחדים מפני השטח. החרסים מתוארכים ברובם לתקופה הביזנטית, המאות הה'-הז' לסה"נ (איור 6: 3-8; הפירוט להלן, לפי סדר כרונולוגי.

קנקנים 3 ו־4 הם מטיפוס Storage Jars Form 4B ומתוארכים למאות הה'-הו' לסה"נ (Magness 1993:225, fig. 3). קדרות 5 ו־6 הן מטיפוס Arched-Rim Basins Form 2A ומתוארכות למאה הו' לסה"נ-סוף המאה הז' לסה"נ/ראשית המאה הח' לסה"נ (No. 5: Magness 1993:206, figs. 3–5; No. 6: Magness 1993:207, figs. 11, 12). קערה 7 היא מטיפוס Late Roman C Form 10 ומתוארכת למאות הו'-הז' לסה"נ (Hayes 1972:343–346, Fig. 71:11). רעף 8 מתוארך למאות הו'-הז' לסה"נ.

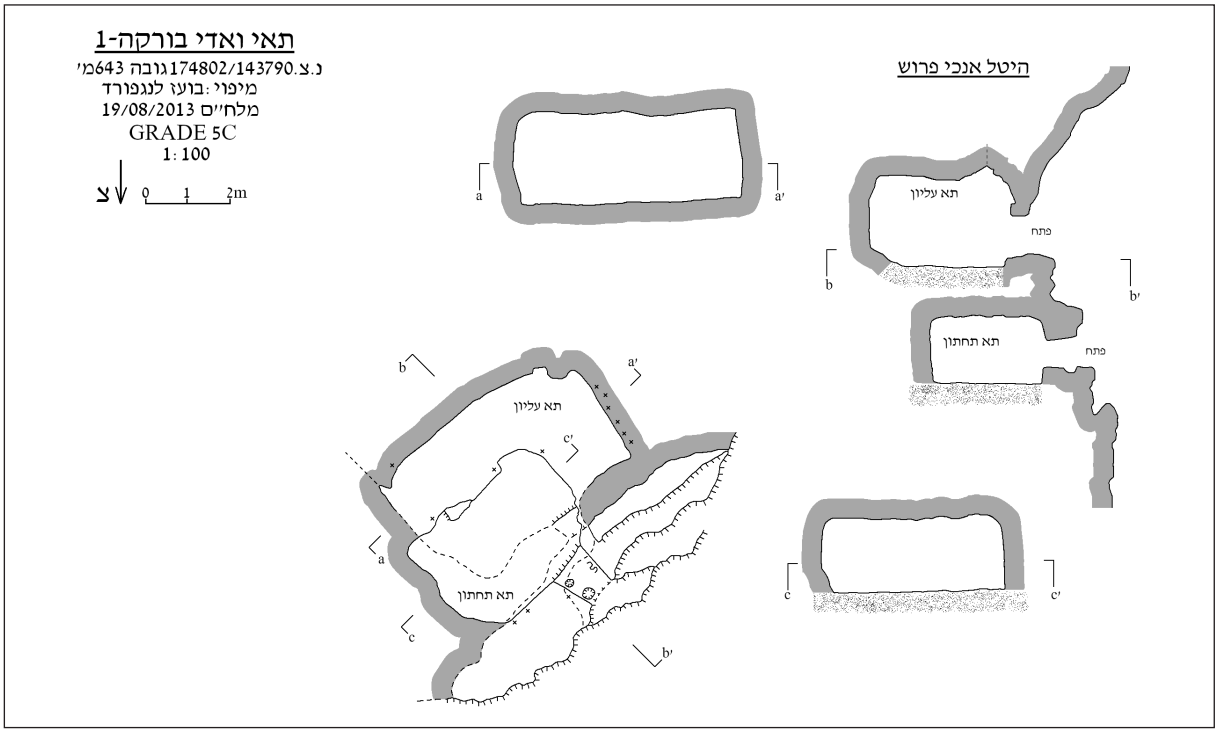
תאי ואדי בורקה (ואדי בורקה 5)

בין החללים שאותרו באגן ואדי בורקה, אחד מיובלי ואדי שיבן (איור 1), יש צמד תאים דומים בצורתם לתאי התבודדות טיפוסיים של נזירים. תיאור התאים מובא בשל קשר אפשרי בין יושבי התאים לבין אלו שתוארו לעיל.

צמד תאים (נ"צ 224481/643566; 588 מ' מעפה"י; איור 31, 32) חצובים זה מעל זה בגובה המצוק בגדת המזרחית של ואדי בורקה. לתאים (העליון: 3.5x5.5 מ', 2.2 מ' גובה; התחתון: 2.8x4.0 מ', 1.8 מ' גובה) פתחים רבועים שעוצבו בחציבה. הפתחים פעורים בדופן הפנימית של צניר טבעי, 15 מ' מתחת לראש המצוק ו־12 מ' מעל קרקעיתו (הגישה אל הפתחים אפשרית כיום רק בעזרת חבלים וניידות בין פתח אחד למשנהו אפשרית גם בלי ציוד עזר). קרקעית התאים מכוסה בשכבה דקה של סדימנט בהיר. דופנות התאים ניצבות, תקרתם אופקית וחציבתם מוקפדת. התאים מוארים היטב באור החודר מפתחיהם. בין פתחי התאים לבין החלל יש סף קצר (כ־0.5 מ' אורך). בסף נחצבה תשתית לבריח, וכן ספלולים קעורים. בתאים חצובות גומחות זעירות להנחת נרות. בדופן המערבית של התא העליון אותרו 12 גומחות קטנות, שחלקן צמודות זו לזו.

איור 31. מצוקי ואדי בורקה: א. מבט כללי למזרח (צילום בועז זיסו); ב. פרט. פתחי התאים (צילום: בועז לנגפורד).

איור 32. תאים חצובים במצוקי ואדי בורקה, תכניות וחתכים (בועז לנגפורד ומלח"ם).

סיכום

החללים והכוכים שנסקרו נוצרו בתהליכי המסה קרסטית. בתקופות קדומות נעשה שימוש במערות ובכוכים, והם עוצבו בחציבה בהתאם לצורכי דריהם. במערת כוכב יעקב זוהו חציבות רבות של ספלולים, גומחות, מדפים, כוכים, אגן ובור מים. במערה נמצאו חרסים מעטים (רק שניים אוירו) ומטבע כסף זעיר מן המאה הד' לפסה"נ. יתכן מאוד שהמערה שימשה למגורים או למפלט לפני שהוסבה לצורכי פעילות נזירית, כפי שהובחן באתרים אחרים באזור בנימין ובגליל (שבטיאל תשע"ב). במכלול ואדי שיבן זוהו מערות, חללים, כוכים ובורות טבעיים רבים, ובכמה מהם הובחנו סימנים של התערבות אנושית – חציבות, גומחות חצובות, שרידי קירות בנויים ובורות מטויחים. למרגלות המצוק ומערותיו נסקרו שרידי מבנים – חלקם עשויים גזית. אפשר שאחד המבנים שימש כנסייה קטנה. החרסים שנמצאו למרגלות הכוכים ובין שרידי הקירות מתארכים את זמן השימוש במכלול לתקופה הביזנטית, המאות הה'-הז' לסה"נ. המכלול המבודד, שהגישה אליו מוגבלת, סמיכותו למקור מים והכוכים הרבים שזוהו בו מתאימים לפעילות נזירית המאפיינת לאורה. מכלולים דומים זוהו במדבר יהודה, למשל התאים של חוזיבה (הירשפלד תשס"ב: 94-97). והלאורה של פירמינוס (הירשפלד תשס"ב: 105-107, 234-236). המבנים שנתגלו למרגלות המצוק בוואדי שיבן יכלו לשמש מקום מפגש של הנזירים לתפילה ולצרכים נוספים של קבוצת הנזירים. יעודם של הכוכים היה כנראה להתבודדות ולהסתגרות. חפירות ארכאולוגיות במכלול יאפשרו הבחנה טובה יותר של תפקודו וזמנו של המנזר שסקרנו.

הערות

1 הסקר הארכאולוגי התבצע במסגרת רישיון קמ"ט 14-2-2, ונוהל בידי בועז זיסו מטעם המחלקה ללימודי ארץ־ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר־אילן, ובועז לנגפורד ועמוס פרומקין מטעם המרכז לחקר מערות – המלח"ם באוניברסיטה העברית. בסקר השתתפו: אורי דוידוביץ, מיקה אולמן, אפי כהן, דניאל בן־טוב, רועי פורת ויותם זיסו. בסיורים המקדימים, אשר כללו מיפוי ספלאולוגי של המערות נטלו חלק: מיקה אולמן, דן שטריך, יאיר מצליח, ולדמיר בוסלוב, נבו פישביין, שמוליק אבידן ויורה ליסוביץ'. ציורי החרסים מעשה ידי יוליה ודוד רודמן והעיבוד הגרפי של התכניות, החתכים והמפות נעשה בידי זהבה ולדמן ו"סטודיו ולדמן". פרסום המאמר נתמך על־ידי הקתדראות ע"ש קראוטהאמר, קושיצקי ומוסקוביץ במחלקה ללימודי ארץ־ישראל וארכיאולוגיה באוניברסיטת בר־אילן. תודתנו לפטר גנדלמן שנועצנו בו על זיהוי שברי החרס. תודה מיוחדת לפרופ' יוסף פטריך אשר השתתף בסיור מקדים יחד עם קבוצת סטודנטים מן האוניברסיטה העברית, והעיר הערות חשובות.

ביבליוגרפיה

דוידוביץ', א', לנגפורד, ב' ופרומקין ע' (בדפוס). שיטות סקר, מיפוי ומחקר במערות, בתוך ע' פרומקין עורך. **אטלס מערות מדבר יהודה**. ירושלים.

הירשפלד י' תשמ"ה. **מפת הרודיון (108/2): סקר ארכיאולוגי של ישראל**. ירושלים.

הירשפלד י' תשמ"ז. **מנזרי מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית: תולדותיהם וארגונם הפנימי לאור המחקר הארכיאולוגי. עבודת דוקטור**. האוניברסיטה העברית. ירושלים.

הירשפלד י' תשס"ב. **המדבר של העיר הקדושה: מנזרי מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית**. ירושלים.

הירשפלד י' תשס"ג. דיר קלעה ומנזרי מערב השומרון. בתוך י' בן־אריה וא' ריינר עורכים. **וזאת ליהודה: מחקרים בתולדות ארץ־ישראל וישובה**. ירושלים. עמ' 209-249.

זיסו, ב', לנגפורד, ב', פורת, ר', רביב, ד' ופרומקין, ב' תשע"ה. סקר ארכאולוגי במערת אלקנה שבמערב השומרון. בתוך א' טבגר, ז' עמר ומ' ביליג עורכים, **במעבה ההר: מחקרי הר אפרים ובנימין**, קובץ רביעי, אריאל־טלמון. עמ' 15-30.

חנין נ' תשמ"ה. ואדי אל־עין – מנזר ביזאנטי. **חדשות ארכיאולוגיות** פו: 20.

פינקלשטיין י' 1993. צפון מפת בית סירא, רמאלה ואל־בירה. בתוך י' מגן וי' פינקלשטיין עורכים. **סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין**. ירושלים.

פטריך י' תשמ"ה. מערות מסתור וכתובות יהודיות במצוקי נחל מכמס. **ארץ־ישראל** יח: 153-166.

פטריך י' תשמ"ו א. עין פרה – מפקדה זמנית של בר־גיורא. **טבע וארץ** כח/1: 22-24.

פטריך י' תשמ"ו ב. מחנה המערות של שמעון בר גיורא בערוץ הנקרא 'פרתאי'. **דברי הקונגרס העולמי התשעי למדעי היהדות, ב/1**: 21-26.

פטריך י' תשמ"ח. סקר מערות במדבר יהודה ושומרון – 1985-1986. **חדשות ארכיאולוגיות** צ: 39-43.

פטריך י' תשנ"ה א. **סקר ארכיאולוגי ביהודה ושומרון: מפת דיר מר סבא (109/7)**. ירושלים.

פטריך י' תשנ"ה ב. **נזירות מדבר יהודה בתקופה הביזאנטית**. ירושלים.

שבטיאל י' תש"ע. **מקלטי מצוקים ומערכות מסתור בגליל: היישוב היהודי בגליל בתקופה הרומית הקדומה על סמך מחקר חללים תת־קרקעיים**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר־אילן. רמת־גן.

שבטיאל י' תשע"ב. מקלטי מצוקים בארץ הגליל והמקבילים להם בארץ בנימין – זהות טיפולוגית וזיקה היסטורית. בתוך א' טבגר, ז' עמר ומ' ביליג עורכים. **במעבה ההר: מחקרי הר אפרים ובנימין**.

בית־אל. עמ' 45-58.
שבטיאל י' תשע"ח. ייחודם של מקלטי המצוקים בהר ארבל־נתאי, בנחל עמוד ובסלע עכברה בתקופת הבית השני ובמרד החורבן. **ארץ־ישראל לא (ספר נצר)**: 408-420.
Gitler H. and Tal O. 2006. *The Coinage of Philistia of the Fifth and Fourth Centuries BC*: *A Study of the Earliest Coins of Palestine* (Collezioni Numismatiche 6). Milano.
Hayes J.W. 1972. *Late Roman Pottery*. London.
Hirschfeld Y. 1992. *The Judean Desert Monasteries in the Byzantine Period*. New Haven and London
Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology circa 200–800 CE*. Sheffield.